

társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Peter Taylor-Gooby:** Piacok és mozgatóerők:
következményeik a jóléti rendszerekre
- 28 **Richard B. Freeman:** Miért követ el sok amerikai férfi
bűncselekményt, és mit lehetne tenni ez ellen?

CIVIL TÁRSADALOM

- 41 **Vekerdy Zsuzsanna-Katus József:** Előszó
- 43 **Katus József:** Fogyatékos gyermekek szülei önszerveződésének
segítése Magyarországon: kutatás, tennivalók
és a nemzetközi együttműködés kérdései
- 51 **Vekerdy Zsuzsanna:** A sérült gyermekek helyzete
Magyarországon: küzdelem a társadalmi elfogadásért
- 65 **Béres Csaba:** Halmozottan hátrányos helyzetben –
fogyatékos gyermekeket nevelő családok a társadalomban
- 77 **Tausz Katalin:** A fogyatékos gyermekek helyzete
és a civil társadalom az átmenet időszakában
- 88 **Mojzesné Székely Katalin:** Szülők és szakértők
az átmenetben

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 95 **Szász Anna:** Prostitúcióról – sztereotípiák nélkül

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: József Attila Alapítvány, Népjóléti Minisztérium,
Soros Alapítvány, Szabad Sajtó Alapítvány.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségénél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kisszövetkezet.

A lapot szerkesztik:
LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság:
Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Folyóíratrtervező: Yasar Meral
Szöveggondozó: Harasztó Judit
Tördelőszerkesztő: Nyíri András
Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

Peter Taylor-Gooby

Piacok és mozgatóerők: következményeik a jóléti rendszerekre*

Az a lelkesedés, amellyel a jóléti rendszerekben üdvözlük a piac egyre nagyobb térhódítását, a politikusok körében felveti a racionális választás elméletéből származó feltételezések érvényességét. Ez a cikk áttekinti azokat az újabb kutatási eredményeket, amelyek kérdéssé teszik, hogy vajon tényleg annyira alapvető-e az ésszerű választás elmélete – az emberek választásai az instrumentális racionalitás elvéből következnek-e –, és amellet érvel, hogy a jóléti piacoknak olyan szabályozó keretre van szükségük, amelyekben a bizalom is fontos szerepet játszik. A gazdaságpszichológia kísérleti eredményei arra utalnak, hogy az emberek piaci cselekményeik során gyakran olyan bizalmi szintet áruznak el, amelyet nehéz az egyszerű ésszerűséggel magyarázni. Ez a bizalom azonban igen törékeny és könnyen aláássa bármely önző cselekedet. A jelenlegi jóléti piacok, úgy tűnik, jobban függenek az ilyesfajta bizalomtól, mint ahogyan azt általában elismerik, fennáll azonban az a veszély, hogy a jóléti állam polgárainak erkölcsi hagyományait, amelytől alapvetően függ ez a bizalmi rendszer, felélik.

Le Grand professzor nagyhatású cikke a jóléti politika alakulásáról és az ezt követő vita rámutatott, hogy a hagyományos államközpontú és a modern piacközpontú jóléti rendszerek védelmezői alapvetően más elveket vallanak a megfelelőnek tartott viselkedés motívumairól (1997). A hagyományos Beveridge-típusú jóléti állam modellje azt feltételezte, hogy a szolgáltatások tervezői, a javakat biztosítók és a szakemberek az állampolgárok jóléte iránti altruista gondoskodás alapján működnek, míg az adófizetők és a kedvezményezettek szolgálatkészek és bizalommal teltek, mivel megfizetik az adókat, amelyek szükségesek az ellátások folyósításához, és viszonylag kevésbé befolyásolja őket, hogy általánossá váltak a jóléti ellátások. Az az elméleti keret, amely a jóléti politika újabb fejleményeit írja le, gyanakszik mind a javak biztosítói, mind a felhasználók mozgatórugóit illetően. Ez az elmélet azt tételezi fel, hogy az ésszerű önérték lép a bizalom és az altruizmus helyébe; hogy az adófizetők vonakodnak olyan szolgáltatásokat támogatni, amelyekről nem látszik számukra, hogy ők is közvetlenül részesülnek belőle;

* Ez a cikk azon a kutatáson alapul, amely az ESCR Gazdasági Vélekedések és Viselkedések c. kutatási programjában készült, az L122341001 számú támogatással.

hogy a hivatalnokok és a szakemberek olyan módon szabályozzák a szolgáltatások működését, hogy az a saját érdekeiknek feleljen meg, s inkább maguknak biztosítva ezzel egy kényelmes, érdekes és jutalmakkal teli életet, mint hogy a felhasználók szükségleteire figyeljenek. Az ellátások címzettjei pedig nem tekinthetők erkölcsileg feddhetetleneknek, kibújnak a felelősség alól, hogy megmaradjanak kényelmes függő helyzetükben, vagy munkát keressenek, ha az állam biztosítja szükségleteiket, amennyiben be tudják bizonyítani, hogy rá vannak szorulva az ellátásra. Ebből az a megoldás következik, hogy a piac fogalmát mással kell helyettesítenünk (magánosítással vagy a kvázipiac fogalmának használatával az állami szektorban), s ha ez nem lehetséges, a viselkedés közvetlen ellenőrzését kell bevezetnünk egy szigorú és a csalókat büntető rendszerrel, előmozdítva a munkaetika megtartását és a felelősséget a valóban rászorultak iránt.

A jóléti rendszerekben az új megközelítés a társadalomtudományban ismert racionális választási elméleten alapszik, amelyet erősen befolyásoltak Schumpeter (1944), Niskamen (1973) és Downs (1957) politikai és irányítói viselkedésről szóló munkái, Brenman és Buchanan (1980) adófizetési magatartásokról szóló, valamint Murray (1984) és Mead (1986) a szolgáltatások felhasználóinak magatartásáról szóló írásai. Bár az elmélet ellentmondásos (például Granovetter és Swedberg 1992, Green Shapiro 1994; Dunleavy 1991; Taylor-Gooby 1995; Coughlin 1991), úgy tűnik, az Egyesült Királyság főbb politikai csoportosulásai meg vannak győződve arról, hogy a jóléti piacot és a csalás elleni kemény fellépéseket követő mozgás fenntartása a legcélszerűbb. Az emberek szociálpolitikai viselkedésének leírására az ésszerű (racionális) választások elmélete vált a legelterjedtebbé. Jelen cikk néhány újabb eredményt mutat be a gazdasági vélekedésekről és viselkedésekről ezen a területen. Arra a következtetésre jut, hogy a piac a jólét területén a bizalom szabályozó kereteit használja, ezzel a többi piacénál jobban megerősíti és irányítja az instrumentális racionalitást. Az új fejlemények a piacirányultságú ellátásban azzal a veszéllyel járnak, hogy a jóléti állam polgárainak erkölcsi hagyományait felélik, amelyek nélkül pedig nem működik a jóléti szolgáltatások rendszere.

A jóléti piac esete

A jóléti piacok elterjesztése mellett gyakorlati és elméleti érveket egyaránt felsorakoztatnak. A gyakorlati érvelés azon alapul, hogy a piac működése elősegíti a hatékonyságot, a résztvevők tanulási folyamatait, a hasznos újítások gyorsabban terjednek el általa: „csakis azért, mert a piac elősegíti, hogy minden egyes résztvevő számára az egyes lehetőségekről szóló egyéni tudását saját céljára használja fel, létrejöhet egy olyan általános rend, amellyel az egyes tudásokat általánosan felhasználhatóvá lehet tenni” (Hayek 1968:30). Ez az állítás úgy mutatja be a piacot, mint amely a legmegfelelőbb a jelenlegi, az új technológiák és a nemzetközi kereskedelem kifejlődése miatt gyorsan változó gazdasági viszonyoknak. A piacgazdaságok sikere, összevetve a korábbi közép- és kelet-európai központi irányítású rend-

szerekkel, azt mutatja, hogy az előbbi teszi lehetővé a gyorsabb fejlődést. Hasonló érvelést alkalmazhatunk a jóléti rendszerekre, figyelembe véve a családi élet és a munka világának változásait, tehát azt, hogy vannak emberek, akik számára széles választási lehetőségek nyílnak az emelkedő életszínvonallal, másoknak azonban, akik a munkaerőpiac alján helyezkednek el, egyre szűkebbek a lehetőségeik. Ez felveti az információ fontosságát a sikeres piaci választásban.

Az elméleti érvelés végül is a jóléti közgazdaságtan hagyományain alapul, amelyekre nagy hatással voltak Pareto munkái. Kimutatható, hogy bizonyos feltételek fennállása esetén a versenyen alapuló piaci rendszer képes arra a szociális hatékonyságra is, amelynek értelmében a rendelkezésre álló forrásokat úgy osztja el, hogy az emberek ne egymás rovására jussanak jobb körülmények közé (például Sloman 1991: 363–373). A hatékonyság irányába történő fejlődés során a nyertesek (elvileg) mindig kompenzálni képesek a veszteseket, és mindig marad valamicske fölösleg is. A versenyen alapuló jóléti piaci rendszer tehát azt ígéri, hogy hatékonyan osztja el a forrásokat.

Ahhoz, hogy az érvelés érvényes legyen, három alapvető feltételnek kell megfelelni: az embereknek ésszerűen kell viselkedniük abban az értelemben, hogy választásaikban a várható nyereségüknek meg kell haladniuk a befektetéseiket. Ezért lényeges a jó információ: így lehetséges, hogy a piac valóban a versenyen alapuljon, ne alakuljon ki monopólium vagy néhány ember oligarchikus hatalma, és ne legyenek olyan külső résztvevők vagy körülmények, amelyek számára egy-egy befektetés kívülállónak, nem piaci szereplőként, hasznot jelent. Ezenkívül el kell ismerni, hogy piaci körülmények között a közjavakban alulkínálat lehet (olyan javakról van szó, amelyek viszonylag kis nyereséget jelentenek az egyénnek a befektetéséhez képest, a fogyasztásban ezek nem versenyeznek és nem kizárhatóak). Nincs semmi olyan nyilvánvaló ok, ami az egyéneket arra venné rá, hogy ezekért a javakért fizeszenek. Mivel senkit nem lehet kizárni a javak használatából amiatt, hogy valaki más fizetett értük, az emberek feltehetően várakozni fognak, hogy valaki majd csak fizet a dolgokért. A jóléti rendszerek néhány vívmányát – a polgári rendet, a közegészségügyet, a stressz általános csökkenését, a versenyképesebb gazdaságban történő részvételt – úgy lehet tekinteni (legalábbis részben), mint közjavakat, ezért problémát okozhat a biztosításuk, ha pusztán a piaci mechanizmusok által történik. A jóléti szolgáltatásokban érdekelt azzal is törődnek majd, hogy milyen mértékben méltánytalan a javak piaci elosztása, és mennyiben károsodnak a szegényebb csoportok, mivel a jobb helyzetben lévők mindig is képesek lesznek arra, hogy aránytalanul nagyobb részt kapjanak a javakból, mint amennyi számárányuknak megfelelne.

Ezeket a feltételeket nehezen lehet érvényesíteni a gyakorlatban, és kiterjedt irodalom áll rendelkezésünkre a kormányok olyan igazságtevő beavatkozásairól, amelyek csillapítani voltak hivatottak a bekövetkező nehézségeket, különösképpen a közjavak, a verseny és az egyenlőség kérdéseivel kapcsolatban (lásd például Friedman 1996 ch. 2; Le Grand–Popper–Robinson 1992). Ugyancsak komoly irodalma van annak, hogy azok a csoportok, akiket saját racionális érdekeik vezérelnek, milyen mértékben vesznek részt a piaci tevékenységekben, és aktivitásuk során milyen mértékben hoznak a szabad-

verseny és a hatékonyság elleni intézkedéseket (Olson 1965; Reisman 1990 – lásd Jordan 1996, a szociálpolitika úttörő alkalmazásáról).

A piac működése azon a feltételezésen alapul, hogy az emberek viselkedését az érdekek felismerése mentén létrejött ésszerűség irányítja, mint azt Le Grand leírta a jóléti politika legújabb fejleményeként, vagyis a racionális választás győz a jóléti rendszerekben mind a javakat biztosítók, mind azok felhasználói részéről. Empirikus kérdés, hogy vajon milyen mértékben vezérli az egyéneket a jóléti piacon történő választásaikban az ilyesfajta instrumentális racionalitás (a napi használatban működtethető ésszerűség). Mielőtt erre megkísérelünk választ adni, a piaci rendszer egy további, általános jellemzőjével kell megismerkednünk, amely az ésszerűség gyakorlásával függ össze.

Bizalom és piaci magatartás

A tisztán önző érdekek által vezérelt piacoknak szükségük van egy szabályozó keretre, máskülönben a Hobbes által leírt állapot következik be, a „mindenki mindenki ellen”, amely helyzetben azonban az ügyletek költségei egyre emelkednek. A legtöbb kutató szerint a törvényi és a pénzügyi szabályozók kormányzati szintű rendszere elegendő keretet biztosít. Van azonban két dolog, amelyekben hasznos lenne a racionális önérdék további korlátozása: az egyik a korábban már említett közjavak, a másik az ezzel szoros kapcsolatban álló társadalmi tőke fogalma.

Mivel a piaci résztvevők (aktorok) nem óhajtanak közjavakat biztosítani, az ilyesfajta javak biztosítása a piaci szabadság szószólói szerint is a kormányok törvényes dolga. Ezt gyakran úgy értelmezik, mint a kormányzati beavatkozás érvényesítését az olyasfajta ügyekben, mint a közegészségügy, a kommunikáció és az oktatás (például Friedman 1966 ch. 2) (feltehetően Friedman 1996-os hivatkozását írták le a cikkben – *ford.*). A társadalmi tőke fogalmát Coleman (1990:304) és Putnam (1993) vezette be. Ez vonatkozik „a társadalmi szervezetek olyan jelenségeire, mint a bizalom, a törvények és hálózatok, amelyek egyeztetett cselekedetekkel segítik elő a társadalmi hatékonyság javulását” (Putnam 1993:167). Az érvelésben az az érdekes, hogy olyan tényezőkről beszél, amelyeket a kormányok nem tudnak közvetlenül szolgáltatni. Putnam azzal illusztrálja elméletét, hogy az északolasz területek gazdaságilag fejlettebbek a délieknél, mivel az előbbieken olyan szociopolitikai kereteket teremtettek meg, amelyek képessé tették az egyes embereket arra, hogy bizalomteli gazdasági viszonyokat fejlesszenek ki. Az ilyesfajta társadalmi tőke hozzájárulása a különböző olasz területek eltérő fejlődéséhez azonban erősen ellentmondásos (lásd Bagnasco 1996:365). Putnam saját példája a társadalmi tőkéről (ezt a példát Coleman is megadja) körbenforgó (rotáló) hitelek szövetsége, és nyitott annak vitája, hogy vajon a piacirányultságú bankrendszer több-kevesebb hatékonysággal betölti-e az ilyen intézmény szerepét.

Empirikus kérdésnek tekinthető az is, hogy vajon milyen mértékben segíti elő a társadalmi tőke a piac kiteljesedését. Az az elképzelés, miszerint az

általános bizalom egy meghatározott szintje segíti a piaci műveleteket, ésszerűnek tűnik. Ez egyébként megtalálható már a politikai gazdaságtan alapító atyjainak műveiben is (például Hume érvelésében, miszerint a piaci önérték megfigyelhető és kapcsolatban van „az igazság törvényeinek általános és hajthatatlan megjelenésével” – 1739:585–586; hasonló gondolat jelenik meg Smith-nél a *The Theory of Moral Sentiments* (Az erkölcsi ítéletek elmélete) című művében – 1759:191–192, és újabban Colemannál – 1986:316). Smith bizonyos szabályozó tényezőket is tekintetbe vesz: „szokások, illemek és nevelés”, mint olyan lényeges dolgokat, amelyek a társadalmi munkamegosztás fenntartásában lényegesek, és amelyek a nemzet egészségét (*The Wealth of Nations* – 1776:120) fenntartják. Újabban Fukuyama érvel azzal, hogy a bizalom magas foka hozzájárul a vezető kapitalista államok versenyben szerzett előnyeikhez (1995:18 – lásd még Hirsch 1977:137). Vannak olyan elképzelések (például Hutton 1995:298–300), amelyek szerint feltétlenül szükségesek azok a reformok, amelyek javítják a bizalmi helyzetet, és így elősegítik a hosszabb távú ügyletek lebonyolítását. Mindezek az érvelések azt jelzik, hogy a normatív szabályozások belső rendszere, valamint a külső törvényi kontroll egyaránt hozzásegíti a piacot a hatékonyabb működéshez, és a bizalom jelenléte jelentősen hozzájárul az ilyesfajta „társadalmi tőke” kialakulásához.

Ebben az érvelésben nyilvánvalóan van igazság. Azok az emberek, akik bizalommal vannak egymás iránt, jobban meg tudják oldani, hogy az ügyletek lebonyolításához szükséges költségek a megbeszélte keretekben maradjanak, és jobban kézben tudják tartani részleteiben is, folyamatában is a szerződéses fegyelem ellenőrzését, nyugodtak lehetnek a következő befektetéseknél, hiszen a kötelezettségek betartását díjazták. Az önző ésszerűségnek akkor van igazán hozadéka, ha mellette a másik oldal is megjelenik. Ez felveti a jóléti piacokban a társadalmi tőke szabályozó kereteinek szerepét a korábban már tárgyalt piaci ésszerűség motivációi mellett.

Bizalom és jóléti piacok

A piaci ügyletek az új jóléti politikákban három olyan kapcsolatot hoznak létre, amelyekben a normáknak van vezető szerepe:

- *A laikus fogyasztók ítéletét*, amelyek a szolgáltatások igénybevevőitől származnak, például az iskola, az orvos vagy a fogorvos, esetleg a magán vagy helyi hatóságok által nyújtott gondozások kiválasztásában;

- *A biztosítással kapcsolatos ítéleteket*, amelyek során biztosításokat próbálnak megvásárolni a nyugdíjas kor, a munkaképtelenség, illetve a munkanélküliség hatásainak kivédésére – ide tartozik a munkanélkülivé válással együtt járó havi törlesztőrészlet-fizetési képtelenség is –; vagy felkészülnek az idős kori szociális gondozásra, hiszen az állam egyre kevésbé biztosítja az ilyesfajta szükségletek kielégítését;

- *A vállalkozási ítéleteket*, amelyeket azok a költségvetés által támogatott szakemberek hoznak, akik – mint például a családi orvosok, szociális munkások vagy iskolai, kórházi vagy kollégiumi igazgatók – bizonyos összegek

felett rendelkezve felelősek a megfelelő színvonalú ellátásért, és állami vagy magán profitorientált, esetleg önkéntes szervezetek finanszírozásával biztosítják a laikusok számára az ellátást.

A *laikus fogyasztók ítéletével* kapcsolatban az az érv, hogy a szolgáltatások élvezőinek egyszerűen meg kell bízniuk a szakemberekben, kissé túlzónak tűnik. Az egészségügyi ellátásban a fogyasztók és a lehetséges fogyasztók komoly információs problémákkal kerülnek szembe. Egyszerűen képtelenek előre felmérni jövőendő szükségleteiket (Arrow 1963). Néhány elméleti szakember általánosabban fogalmaz, szerintük az „aktív bizalom” elterjedése (amely nem tekinthető eleve adottnak az intézményes viszonyok alapján, hanem „aktívan létre kell hozni és tárgyalásos módon megerősíteni”), meghatározó jelensége a hagyományokat már nem őrző társadalmaknak. Éppen emiatt függünk egyre jobban a szakértőktől, de egyre jobban tartunk is attól, hogy a szakértői kör által nyújtott garanciák elégtelenek lesznek (Giddens 1994:63). A szolgáltatások használóinak nehezebbé esik azon összetett technikai információk megértése és mérlegelése, amelyeket a különböző orvosok adnak. Bonyolult összevetni a különböző ellátásokat kínáló ajánlatait, s az emberek félnek, hogy egy hibás választás visszafordíthatatlan következményekkel járhat, és emiatt főként az érzelmek befolyásolják majd a döntéseket. Hasonló gondolataik vannak azoknak is, akiknek a különböző szociális gondozások kínálatai között kell választaniuk (Baldock–Ungerson 1994:53–54).

Az információszükségletet az oktatással kapcsolatban lehet talán a legjobban kielégíteni. Sok embernek van pontos elképzelése arról, hogy mit is jelent a jó minőségű iskola, és sokszor meglehetősen egyértelmű, hogy melyik elégíti ki az adott minőségi követelményeket (David 1993). Az információkhoz való hozzájutás és azok hasznosítása azonban meglehetősen eltérő a különböző társadalmi csoportokban, így a középosztálybeliek előnyöket élveznek az oktatás piacán (Barr 1993:375). Meglehetősen nehéz egy gyerek oktatását és kapcsolati hálóját megszakítani azzal, hogy kivesszük őt az adott iskolából, ezért az iskolaváltás csak ritkán alkalmazott módszer és a felhasználókat inkább a kitartás és az iskolához való hűség felé hajlítja.

A *biztosítási ítéletek* területén az információ és a méltányosság problémáját kimerítően tárgyalja az irodalom. Ha az információ nem egyformán hozzáférhető a szolgáltatást nyújtó intézmény és a biztosítást megkötni kívánó ügyfél számára, fordított kiválogatódás és erkölcsi károk keletkezhetnek. A gyakorlatban az embereknek jobb elképzeléseik lehetnek arra vonatkozóan, hogy kedvező vagy kedvezőtlen a vállalt kockázat, mint a biztosítást nyújtóknak, és így még akkor is óvakodnak a nagy kockázattal járó vállalkozásoktól, ha az azokat hirdető politika általános szükségletként hirdeti kínálatát. Bizonyos körülmények között az egyének viselkedése befolyásolhatja a kockázat mértékét, így a biztosított helyzet növeli a további problémákat okozó viselkedések valószínűségét, és újabb igények léphetnek így fel – például az, aki munkanélküliség elleni biztosítást kötött, kevésbé lesz aktív a gyors munkahelykeresésben, és így az átlagos szükségletek kielégítése iránti igénye újabb probléma forrásává válik (Barr 1993:119–122).

A biztosító társaságok kezdik óvatosan kezelni ezt a problémát. A kínálatokban sok a megkötés, vagy csak igen magas biztosítási díjak mellett nyújt

bizonyos szolgáltatásokat a biztosító, különösen az olyan területeken, ahol a piaci szereplőknek nincs nagy tapasztalatuk. Egy nemrégiben napvilágot látott összefoglaló azt mutatja be, hogy munkanélküliség esetén a részletfizetések védelmét, az állandó egészségbiztosítást, illetve a hosszú távú gondozást kínáló ajánlatok olyan megszorításokat és olyan magas biztosítási díjakat tartalmaznak, amelyeket a biztosítási matematikusok indokoltnak tartanak (Burchardt 1997: 8, 15, 35, 74). Ezt Parker is megerősítette a gondozással kapcsolatos biztosításokra (1988), Munro a részletfizetések védelmére (1988) és Calnan, Cant és Gabe az egészségügyi biztosításokra (1993:15) nézve. Úgy tűnik, az Egyesült Királyságban nem áll rendelkezésre megfelelő információ a lehetséges kockázatokról a szociális gondozás területén, és a legtöbb kínálat tulajdonképpen az USA-beli tapasztalatokon alapul (Parker–Clarke 1995:19–20).

Burchardt tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a termékek összetett mivolta és a jövőbeli kockázat nagyságának megítélési nehézségei arra vezetnek, hogy sok esetben lehetetlen felbecsülni egyes ajánlatok pénzbeli értékét (1997:76). A gyakorlatban sok biztosítási ajánlat egyszerűen nem vonzó. Egy országos felmérés szerint, amelyet Parker végzett egy 1000 fős mintán, a legtöbb megkérdezett ugyan túlbecsülte a szükséges idősgondozás kockázatának valószínűségét (durván 75 százalék úgy gondolta, hogy 85 éves korára szükség lesz gondozásra, míg az adott népesség kevesebb, mint 25 százaléka részesül ilyesfajta gondozásban), csak hat százalékuk fejezte ki érdeklődését a folyó árakon megvásárolható szolgáltatások iránt. Ehhez hasonlóan, 800, Bristolban és Glasgow-ban házukat eladni vagy házat venni óhajtó háztartás megkérdezése azt mutatta, hogy csak nagyon kevés ember nézi meg, milyen feltételek mellett kínálják a részletfizetési biztosításokat (Munro 1996). Ilyen körülmények között igen nagy szükség van a termékbe fektetett bizalomra, hogy tért hódíthassanak a biztosítási ajánlatok.

A magán nyugdíjbiztosítás jól megalapozott. Az emberek viselkedését azonban az Egyesült Királyságban erősen befolyásolhatják a körülmények. A nagy nyilvánosságot kapott Maxwell ügy (amelyben a munkahelyi magánnyugdíjat egyszerűen elsikkasztották, mivel lehetőség volt arra, hogy a kiadó vállalatának nyugdíjalapja terhére eszközöljenek kifizetéseket), erősen megingatta a közvélemény bizalmát a biztosítási iparban (Goode Committee 1994). A helyzetet súlyosbítja, hogy sokan vásárolták meg ezt a nem megfelelően védett magánbiztosítást és a károsultak kártalanítása is késik (Nobles 1994).

A költségvetésből működtetett *jóléti vállalkozásokkal* kapcsolatban az ipari szervezetekkel kapcsolatos érvelésre hivatkozva többen leírják (Fox 1974:30–37), hogy a bizalmon alapuló kapcsolatok növelik a szolgáltatások piacának hatékonyságát azokban az esetekben, ahol a magas szintű szakmai hozzáértés elengedhetetlen a szolgáltatás minőségének ellenőrzésében, és ahol a szolgáltatás nyújtásának lehetősége már önmagában is szakmai megítélés alá esik – mint például az egészségügyi ellátás területén. Enélkül a minőségellenőrzési ügyletek költségei túlságosan megemelkednének. A legújabb kutatások arra utalnak, hogy a bizalom fontos a „nagy diszkréciót követelő” munkák elterjedésének elősegítésében, és nem kevésbé lényeges

a szakembereknek a pusztán szerződéses viszonynál szorosabb kapcsolati hálója (Walsh 1995; Flynn–Williams–Pickard 1996:142–144).

Jelenleg még nem tudjuk biztosan, hogy az ilyesfajta érvelések mit jelentenek az Egyesült Királyságban nemrég bevezetett kvázireformok alkalmazásában, a jóléti politika területén. A legújabb irodalom áttekintése azt jelzi, hogy bár azok az adatok, amelyek elemzésével a piaci reformot teljes mélységében értékelni lehetne, az NHS (National Health Service – Országos Egészségügyi Szolgálat – *a ford.*) területén még nem hozzáférhetőek, valódi nyereség jelenhet meg a költségcsökkentésben, amely kiegyenlítheti azokat a megnövekedett ügyleti költségeket, amelyek a bizalom megtartását célozzák (Dixon–Glennerster 1995:311). A családi orvosok válasza a lehetőségekre és az a nyomás, amely a források megtartására irányul, úgy tűnik, különböző érdekeket képvisel (Glennerster–Cohern–Bovell 1996:55; Ennew–Whynes 1996:3). Egyelőre nem világos, hogy a rendszer sikerében milyen különleges szerepet játszik a szabályozás, a normatív keret. Mindezek az érvek arra utalnak, hogy a piacok, amelyekben az adott viselkedést az instrumentális ésszerűség motiválja, valamelyest elméleti előnnyel bírnak a források hatékony felhasználásában, és így az emberek igényeit jobban kielégítik. Ám gyakorlati működésüket feltehetően bonyolítja, hogy minden résztvevőt el kellene látni a megfelelő információkkal, és gondot jelent a méltányosság és igazságosság biztosítása is. Mindezek a nehézségek csökkenthetőek a bizalom kereteinek megalkotásával, amelyek között a laikusok jobban bízhatnak döntéseik helyességében, azon döntéseikben, amelyeket tulajdonképpen a szakemberek érdekében hoznak meg a kvázi piacokon, és azokban a tanácsokban is, amelyeket a professzionális szolgáltatók adnak, azok, akik az adott egészségügyi helyzetről, szociális ellátásról vagy az oktatási lehetőségekről tájékoztatják a lehetséges igénybevevőket. A bizalom keretei között a biztosítási szerződések mindkét fele némileg bízhat abban, hogy a másik nem vezette félre hamis információkkal; a szolgáltatások igénybevevői bízhatnak abban, hogy a szolgáltatókra vonatkozó törvények megfelelőek. Sokszor utalnak arra, hogy a bizalom kifejezett jelzései elősegítik azoknak a piacoknak a jobb működését is, amelyekben költségvetési pénzek fölött rendelkező szakemberek és irányítók alkuban állnak az ellátásokat biztosítókkal a fogyasztók érdekében, de mind ez idáig az Egyesült Királyság tapasztalatai alapján nem világos, hogy vajon nagyobb súllyal esnek-e latba a felelősség vállalásában és az újításokban rejlő lehetséges előnyök, mint az ellenőrzést jelentő ügyletek költségei.

Ésszerűség és választás

A közgazdászok hagyományosan úgy értelmezik a piaci viselkedés fogalmát, hogy ebben a cselekedeteket az ésszerűség vezérli, és ez teszi a cselekvő feleket képessé arra, hogy céljaiknak a leginkább megfelelő, az elérhetőek közül a leghatékonyabb eszközöket használják fel. Továbbá, hogy választásaikban fontossági sorrendet állítanak fel, és azokat részesítik előnyben, amelyek leginkább megfelelnek a fenti kritériumoknak, és úgy viselkednek, mint

Hollis „ésszerű alkusza” (1987 ch. 12). Az utóbbi időben azonban sok kétség merült fel ezzel a megközelítéssel kapcsolatban. Egy nemrégiben megjelent összefoglaló egyenesen azt állapította meg, hogy „valaha úgy tűnt, hogy ... az elméleti közgazdászok munkája nyomán az egyszerű, biztos és ellentmondásmentes alapvetésekből származó, gyakran igen bonyolult következtetések szövevényéből talán ki tudunk találni. De egyre világosabbá vált, hogy ezek az alapvetések mégsem annyira bizonyosak, mint ahogy azt korábban gondoltuk, és talán újra meg kell vizsgálni, esetleg újjá is kell építeni ezeket” (Sugden 1991:783).

Vannak kétségek az alapvető elméleti kérdésekre vonatkozóan is. Nehéz megérteni néhány olyan emberi magatartást, amelyekben értékekről van szó, pusztán az eszközök végletes kihasználásának ésszerűsége alapján – ilyen például az alvás, vagy ha valaki altruista módon kreatívan, esetleg spontán módon viselkedik (Hargraves-Heap és mtsai 1992:14). Vannak olyan problémák, amelyeket az ésszerű cselekedetek időrendbeli elemzésével meg lehet oldani. Bizonyos dolgokat előnyben részesítünk, ez a véleményünk változik és ezzel felmerül a kérdés, hogy az éppen meghozott ésszerű döntések elemzésekor mely dolgokat részesítettük éppen előnyben. A helyzetet bonyolítja az a tény, hogy vannak olyan választások – különösen az oktatás, a nyugdíjbiztosítás, a gondozás, a szülővé válás vagy valamely vallási közösséghez való tartozás területein –, amelyek sok későbbi lehetséges választást befolyásolnak, ezért nehéz a választási lehetőségek értékelését a cselekedetek végpontjából kiindulva elemezni.

Az erkölcsi preferenciák nem kezelhetők úgy, mint a preferenciák alapján sorrendbe állított célok; abszolútumként működnek, és csak így érthetjük meg őket (Sen 1970). Az ésszerűség inkább kifejeződésével, mintsem eszközei alapján érhető tetten, ezért cselekedeteink inkább egy-egy életmód vagy értékrend iránti elkötelezettségünket mutatják meg, s nem csupán egy bizonyos cél elérésének egyszerű eszközei (Weber 1922:24–25, Sen 1979:95). Az elméleti kérdések azokkal a makroszociológiai megközelítésekkel rokoníthatók, amelyek az emberi késztetéseket különböző módon magyarázzák – például Etzioni a pszichoanalízis és az ésszerűség elemeinek valamiféle kommunista színezetű keverékét állította elő a késztetések magyarázatához (1988), vagy sok olyan modern és posztmodern magyarázat született, amelyek a viselkedést úgy interpretálják, hogy egyre inkább az élet-politika irányítása alá kerül, s egyaránt expresszív és instrumentális (Giddens 1994:90–92).

Ezen érvelések mindegyike erőteljesen kritizálja az instrumentális ésszerűségről szóló elképzelést, amely az emberi késztetések átfogó magyarázatát kívánja megadni. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi életnek sok olyan területe van, amelyben a viselkedéseket nem az ilyen értelmű racionalitás vezérli, az olyan területeket is beleértve, ahol nagyon nehéz megérteni, mit is jelent a racionális motívumokra adott egyszerű válasz. Bár az ilyesfajta választások általában normatív ítéleteket vagy az egyes ember életének vezetésére vonatkozó átfogó megközelítéseket foglalnak magukban, segítségükkel nem lehet jól elemezni a mindennapi viselkedést. A terepen végzett empirikus munka bizonyítani látszik, hogy valódi nehézséget jelenthet az instrumentális racionalitás elmélet alkalmazása a mindennapi, egyszerű cselekedetek elemzése

során. A kérdés úgy merül fel, hogy vajon ezek a kritikák a jóléti politika összefüggéseiben is érvényesek-e.

A választások egyszerű számbavétele azon viszonylagos előnyök szerint, amelyek ésszerűen elvárhatóak, magában foglal többek között bizonyos állandóságot és egyértelműséget is. Ha *A*-t választom *B* vagy *C* helyett, ugyanazt a választási sorrendet adom meg öt perc vagy egy nap múlva (kivéve természetesen, ha közben megváltozott a céloom vagy az elképzelésem arról, hogy mi a legmegfelelőbb út a cél elérésére), és azt is tudnom kell, mi a tartalma a választásnak, mi a különbség az adott lehetőségek között. Meglehetősen sok munka van abban, hogy bemutassuk, gondosan ellenőrzött kísérleti körülmények között az emberek választásai nem e szerint a minta szerint történnek. A példák: fordított preferencia (Allais 1953; Lichtenstein-Slovic 1971), az Ellsberg paradoxon (1991), rész-egész torzítás, a kockázat pénzre váltása (Jones-Lee-Loomes 1996), időleges árendedmények (Lea-Tarpy-Webley 1987:218–219), gondolati számítások és a véletlen használata a gazdasági ítéletek egyszerűbbé tételénél (Tversky-Kahneman 1979).

Ennek a munkának a legnagyobb része olyan gazdaságpszichológusé, aki elsősorban azt az elméleti kérdést vizsgálta, hogy vajon a gazdasági viselkedést meg lehet-e magyarázni az instrumentális racionalitás fogalmaival. Az eredmények arra utalnak, hogy az emberek választásait befolyásolják az információ kezelésének emberi korlátai a kockázatok összevetésében, és azok különböző időpontban történő értékelésében. Ennek következményei vannak a jóléti piacra nézve, ahol igen fontos jövőbeli kihatásai vannak a megfelelő információ beszerzésének, a szakértői vélemények fontossága megítélésének az adott kockázat vállalásával kapcsolatban, és az értékelés folyamatának. A rész-egész torzítás, a fordított preferenciák és a veszteség elkerülése mind érdekes lehet a magyarázat szempontjából.

Időleges árendedmény

Az időleges árendedmény gondolata a javak jelenlegi és jövőbeli elérhetősége közötti különbség értékelését próbálja megmagyarázni. Instrumentálisan racionális gazdasági nézőpontból nézve az egyénnek meg kellene ítélni, melyik időpontban használja fel forrásait az adott piaci kamatlábak mellett, mivel ez az, amit kap az adott forrásokból, ha elhalasztja a fogyasztását. Számos kutatás erősíti meg ennek a modellnek az életképtelenségét. Gazdaságpszichológiai kísérletek arra utalnak, hogy az emberek általában magas időleges leértékelési százalékkal számolnak, és a javak azonnali fogyasztását előnyben részesítik a későbbi, esetleg drágább fogyasztással szemben (vagy akár az azonos értékű áru mellé adott készpénzbeli kiegészítésével) (Chapman 1996; Dittmar 1994; Hoch-Loewenstein 1991; Strotz 1956; Dittmar-Beattie 1988). Azok a tanulmányok, amelyek a ruhavásárlástól az autóvásárlásig vagy az elektromos és a háztartási készülékek vásárlásáig vizsgálták a jelenséget, azt a működésmódot erősítették meg, hogy az egyének úgy cselekszenek, mintha az olcsó árat még végletes módon is előnyben részesítenék a jövőbeli költ-

ségekkel vagy a tartóssággal szemben, még akkor is, ha jövedelmük nem feltétlenül indokolná az olcsó áruk megvásárlását (Thaler 1992:94).

A leszállított árak megítélésében meglehetősen nagyok a különbségek az emberek között, amelyek többek között az iskolázottságuktól is függnék. Érdekes ebből a szempontból az a kutatás, amely „A gazdasági vélekedések és viselkedés” (*Economic Beliefs and Behaviour*) című kutatási program keretében folyt a nemekről és a társadalmi osztályokról (Dittmar–Beattie–Frieze 1995). Általában elmondható, hogy a leértékelési százalékok annál kisebbek, minél nagyobb az áttekintett időintervallum és minél kisebb az ezekből származó előny, és nagyobbak, ha a nyereségeket, nem pedig a veszteségeket vizsgáljuk. Az ok az lehet, hogy az emberek jövődöbéli igényeiket alulbecsülik, még a biztosítással vagy a megtakarításokkal kapcsolatosakat is, és ez még akkor is így van, ha megfelelően jó információkkal rendelkeznek a szükségletek valószínű előfordulási gyakoriságáról. Ezt a kísérleteken alapuló tanulmányok is megerősítik (Connor 1996:40–41).

A kockázatra adott válaszok

Az ésszerű és állandóan azonos preferenciák elméletének fogalmán azt értjük, hogy ha valaki egyértelműen ítéli meg valaminek az értékét, hajlandó lesz ezért a jószágért ugyanazt az árat megfizetni, mint amit azért kapna cserébe, ha valaki megfosztaná őt ettől. A gyakorlatban nagyon élesen jelennek meg ennek az értékelésnek az ellentmondásai. Egy kísérletsorozatban, amelyet „A gazdasági vélekedések és viselkedés” című kutatási programban végeztek, az embereket arra kérték, hogy mondják meg, hogyan alakítanának ki egy árat a fogyasztási javak biztonságával kapcsolatban. Valójában az volt a kérdés, hogyan értékelik a javulást és az ezzel kapcsolatos kockázatok változását. Az egyik kísérleti helyzetben a szalmonellával fertőzött tojás esetét vizsgálták. Két, 49 személyből álló, egymással összemérhető csoportot képeztek, akik (elméletileg) különböző márkájú és így szalmonellával különböző mértékben fertőződhetett tojásokat kaptak. Az egyik csoportot arra kérték, mondja meg, milyen árcsökkentést tartana megfelelőnek ahhoz, hogy azt a terméket kiiktassák a forgalomból, ahol a lazább ellenőrzés miatt nagyobb a fertőzés veszélye. Általában körülbelül 40 pennyt lettek volna készek fizetni a kockázat felére való csökkentéséért, amely 20 penny és 1,0 font között oszlott meg (a legkockázatosabb tojások tucatja 80 pennybe került). Az az árcsökkentés azonban, amelyet az ennek az aránynak megfelelő kockázatnövelésért vártak, sokkal nagyobb volt, és több, mint az emberek egy negyede azt állította, hogy nem vásárolná meg a kockázatosabb márkát még akkor sem, ha ingyen adná (Beattie–Bullock–Loomes 1994). Ezek az eredmények teljesen összhangban vannak a nagy számú kísérlettel, amelyek a kockázat csökkentésének megítéléséről szólnak a mindennapi élet különböző területein (például Viscusi–Magrat–Huber 1987).

Az ehhez hasonló ítéleteknek fontos következményei vannak a közkiadások szempontjából. Jelenleg az egyik központi kérdés az utak biztonsága, ahol fontos tudni, hogy a közvélemény miként értékeli a halálos vagy komoly

sérülésekkel járó közlekedési baleseteket és ennek kapcsán mennyire támogatja a sérüléseket ésszerű mértékben csökkentő kiadásokat. Sok kutatás és kísérlet szól arról, hogy az emberek egy emberi életet jelentősen magasabbra értékelnek, mint azt az összeget, amelyet azért lennének hajlandók fizetni, hogy bizonyos intézkedésekkel megóvják az életet, az értékelésbeli különbség több nagyságrend (lásd Jones-Lee-Loomes összefoglalóját 1966; Jones-Lee-Loomes-Phillis 1995). Ez komoly dilemmákat okozott a politikusoknak (szórakoztató összefoglaló: Adams 1995:95–98). Hasonló munkák tekintélyes terjedelemben foglalkoznak a környezetszennyezéssel (Sugden 1996b). A hibák értékelésének ennek megfelelő, hasonló következetlensége a gyónásnál is megtalálható, amennyiben a vallásos doktrínák szerint kiszabott penitencia és a bűn törvényes büntetése között különbség van (Thaler 1992:73).

Az az eredmény, miszerint az emberek magasabbra értékelik a veszteségek nagyobb kockázatát, mint amennyit hajlandók lennének fizetni a megfelelő javító intézkedésekért – amelyek tehát ezt a kockázatot csökkentenék –, megerősíti az időleges leértékelés eredményeit, és azt is megmutatja, hogy milyen nehézségekkel jár megfelelően jó információkat szerezni egy-egy olyan termék értékéről, mint a Permanent Health (kb. a. m. az állandó egészség – egy biztosítási forma) vagy a Long-term Care (kb. hosszú távú gondozás – ez is egy biztosítás – *a ford.*), ha meggondoljuk az emberek ellenállását, akik úgy vélik, hogy ezen biztosítások az ellenükre köttetnek, mint ahogyan azt már korábban kifejtettük. A kormány kényszerítő intézkedései nélkül az emberek nem lesznek hajlandók kifizetni a szükséges összegeket az olyan területek megfelelő biztosításáért, mint a közegészségügy, saját öregségi nyugdíjuk és egészségügyi biztosításuk, amely szükséges ahhoz, hogy megvédje őket olyan kockázati tényezőkkel szemben, amelyet maguk is nagyra ítélték (Barr 1993:194–195).

A veszteség kerülése, a rész-egész torzítás és a fordított preferenciák

A veszteség kerülésének jelensége, amelyet a kísérleten alapuló munkák széles körben tárgyalnak, a fenti megfigyeléseken túlmegegy egy lépéssel. Pusztán gazdasági szempontból egyformának kellene lennie a veszteségek és nyereségek pénzbeli egyenlegének. A piaci magatartást kutatók adatai szerint, amelyet a tőzsdeügyletek vizsgálatától (Bernartzi-Thaler 1995) a borkereskedelemig (Mackenzie 1997; Thaler 1995), a játéktól (Hargraves-Heap és mtsai 1992:37–39) az inflációra adott válaszig (Shafir-Tversky-Diamond 1994) és a vásárlási szokásokig (Kahneman-Tversky 1979; Thaler 1980) sokféle helyzetben erősítettek meg, úgy tűnik, az emberek ragaszkodnak a status quo-hoz, az állandósághoz, és mindig nagyobb a csalódásuk, ha elveszítenek valamit, mint az örömük, ha azonos pénzbeli értékben nyernek valamit.

A kereskedők általában hatékonyabbnak tartják az árengedményt (például

a készpénzfizetésnél vagy a nagybani rendeléseknél), mint árai emelését a hitelkártya használatánál vagy a kis tételű vásárlásnál.

A rész–egész torzítás jelensége azon a lélektani jelenségen alapul, hogy az emberek hajlanak magasabbra értékelni valamit, amit részleteiben ismernek meg, mint ha egyben látnák. Előállítható egy olyan kísérleti helyzet, ahol az emberek *A*-t mint egészet magasabbra értékelik, mint *B*-t, de ha részleteire bontva találkoznak *B*-vel, kiderül, hogy a részek értékét összeadva együtt drágábbnak tartják, mint *A*-t. Az egyik igen szellemes kísérlet – ugyancsak „A gazdasági vélekedések és viselkedés” című kutatási programban – azon alapult, hogy egy pizzériában teljes vagy részmenüt rendeltek (Bateman és mtsai 1996), egy másik pedig a teljes lottónyeremények összetevőit (Starmer–Sugden 1993), illetve a fogyasztási javakat (Weber és mtsai 1988) értékelte a fenti szempontból.

A fordított preferenciákra vonatkozó kísérletek azt mutatják be, hogy az információk megadásának módja hogyan vezethet nyilvánvalóan következtelen választásokhoz. Az egyik kísérleti helyzetben az embereket arra kérték, hogy két lottójátékot értékeljenek, amelyek számaikban és nyereményösszegeikben tértek el. Az emberek mindig nagyobb pénzbeli értéket adtak az egyik fajta játéknak (abban az értelemben, hogy csak akkor vették meg ennek a játéknak a céduláit, ha magasabb volt az ígért nyeremény), de azt mondták, hogy szívesebben játszanak a másikkal. Az ok, ami miatt a kevésbé vonzó játéknak adták a magasabb pénzértéket, úgy tűnik, az volt, hogy ebben nagyobb pénzösszegek szerepeltek, bár a számjáték valamivel kevésbé volt vonzó, és ez vezetett a magasabb pénzbeni értékeléshez (Grether–Plott, 1979). Egy másik kísérletben azt az egyszerű eszközt használták, amely az azonos választási valószínűséget pozitív vagy negatív módon mutatja be – például, hogy egy sebészeti eljárást 90 százalékban sikeresnek vagy 10 százalékban halálos kimenetelűnek állítanak be, valóban komoly különbséget jelent az eljárás megítélésében – akár a sebészeket, akár a laikusokat kérdezték meg (McNeil és mtsai 1982).

Ezek az esetek problémákat okoznak, ha a piaci viselkedést kizárólag az instrumentális racionalitás elmélete alapján magyarázzuk. Azt jelzik, hogy az emberek ítéleteit komolyan befolyásolhatja a jóléti piacokon az a mód, ahogyan a kockázatok és a lehetőségeket tálalják számukra. Nem tekinthetünk el tehát attól, hogy legalábbis felhívjuk a figyelmet a kérdések felvetésének módját szabályozó intézkedések szükségességére a biztosítási ügyekkel, valamint a laikusok és a szakemberek szükségletekről szóló vitájával kapcsolatban. A veszteségek elkerülésének igyekezetéből az is következhet, hogy az emberek nem szívesen reagálnak az újabb kihívásokra. Ez a kérdés különösen időszerű a gyors társadalmi változások idején, amikor a közszolgálatokra fordítható pénzek csökkennek, és az emberektől egyre nagyobb mértékben várják el, hogy megtakarításaikkal és a biztosítások megvásárlásával gondoskodjanak saját jövőjükéről az olyan területeken, mint az egészségügy és a nyugdíj.

Az ésszerűség paradoxonainak magyarázata

A jelenségek magyarázatát leginkább Kahneman és Tversky munkái nyomán érthetjük meg. Ezek a szerzők azzal érvelnek, hogy nagyon hasonlóan viselkednek az emberek akkor, amikor bizonyos fizikai jellemzők (például nagyság vagy távolság) alapján alkotnak ítéleteket, és akkor, amikor sokkal elvontabb dolgokat próbálnak meg felbecsülni gazdasági választásaik során. „Az emberek mindkét területen néhány heurisztikus elvre hagyatkoznak, amellyel a bonyolult feladatot ... egyszerűbb ítéletalkotási folyamatokra bontják... Ezek a hirtelen ötletek meglehetősen hasznosak, de sokszor komoly és a rendszerből fakadó hibákat okoznak” (Tversky–Kahneman 1974:1124). Például a viszonylagos nagyságot használjuk a távolságok megítélésére, és így megzavarhatnak minket a szokásos nagyságtól eltérő tárgyak. A gyakorlatban sokkal kevesebb azonnali visszajelzést kapunk az elvont dolgokkal kapcsolatos elképzeléseink helyességéről, mint a fizikai világban elkövetett esetleges hibákról (az eredményeket nem részletezzük), és így kevésbé valószínű, hogy a hibás döntéseket kijavító mechanizmusokat ki tudjuk alakítani.

Az instrumentális racionalitás elméletének alkalmazása megkívánja, hogy az emberek megbízhatóan és következetesen viselkedjenek választásaik során. A szerzők szerint, hasonlóan ahhoz, ahogy a perspektíva a léptékről alkotott érzékelésünket befolyásolja, az a környezet, amelyben a gazdasági választás problémája egyáltalán felvetődik (a keret vagy 'framing'), befolyásolhatja preferenciáinkat. Az előnyben részesítések sorrendje nyilvánvalóan megfordulhat a keretek változtatásával – ez természetesen ellentmond az elmélet által megkövetelt következetességnek, amely pusztán racionális kapcsolatot tételezett a preferencia és a választás között (lásd Kahneman–Knetsch–Thaler 1991; Tversky–Kahneman 1981; Kahneman–Tversky 1979).

Éppen úgy, mint ahogyan érzékelésünk is könnyen torzul, félelmünk a gazdasági költségektől és lehetőségektől sem mindig megalapozott. Gondolkodásunk lehetőségei végesek, és másra is kell használnunk a fejünket, mint a fenti félelmek okainak elemzésére. Az embereket egész sor készítés befolyásolja, ezek pedig nem mindig az értelem termékei. Mivel mindannyiunk tart valamelyest ezektől a problémáktól, az újjainkon való kiszámolás vagy más véletlen módszerek használata önmagában még nem irracionális. Lehet, hogy jó lenne a közgazdászokat abba az irányba befolyásolni, hogy úgy tekintsék „az értelmet, mint ritka erőforrást”, és a racionalitást inkább azokra a problémákra vonatkoztassák, amelyek az értelem energiáit a legnagyobb megtérülést jelentő területekre összpontosítják (Simon 1978:14). Az érvelés elfogadásának eredménye a *korlátozott (bounded) racionalitás*, amelyben a választásokat befolyásolja a problémákat kezelő korlátozott teljesítőképességünk, és a valószínű döntések nem olvashatóak ki az előzményekből, amelyek alapján egy teljesen ésszerűen és mindentudó módon viselkedő ember cselekedne.

Ezek az érvelések valódi nehézségeket jelentenek az instrumentálisan racionális működés hagyományos gazdasági szemléletében, akár elméleti alappillérnek tekintették az elméletet, akár az emberek mindennapi választásait

akarták magyarázni vele. Loomes összefoglalta egy tanulmányában a bizonytalan választásokról szóló legújabb irodalmat: „A közgazdászok és a döntéshozással foglalkozó elméleti szakemberek elkötelezettsége a feltételezés mellett (hogy »úgy kell modelleznünk az embereket, mintha olyan egyértelműen kialakított és gondosan előre megformált preferenciákat használnának, amelyek minden döntéshozatali problémájukra alkalmasak«) arra a következtetésre juttatta őket, hogy a sokféle különböző választás során megfigyelt azonos minta néhány, a korábbiaknál még bonyolultabbnak tartott értékszerkezet külső megnyilvánulása... ahelyett, hogy a lényegében szokványos forma alapján, egy általános elméletet próbáltak volna meg létrehozni. Talán nekünk is váltani kellene, és így mind figyelmünket, mind erőfeszítéseinket arra kellene irányítanunk, hogy jobban megértsük azokat a folyamatokat, amelyekkel az emberek a döntéshozatal egyes részproblémáit megoldandó kiválasztják és alkalmazzák a megfelelő szabályokat és a stratégiákat” (1997:11). Az ésszerűségről szóló tanulmányokat áttekintő cikkében (1995, idézi Hutton 1995:230) Kahneman azzal érvel, hogy „nyilvánvaló bizonyíték van arra, hogy a vélemények és preferenciák következetes megtartása túlságosan nagy feladatot jelent korlátozott teljesítőképességű agyunk számára. Ennél még sokkal nehezebb kipróbálni, mi a leghasznosabb egy, a távoli jövőben bekövetkező eredmény szempontjából”. A racionális választás elve talán túl tökéletes mai világunkban. Nem biztos, hogy az a jóléti politika, amely a piaci ellátás kiterjesztésére törekszik, hatékonyabb a hagyományos gazdasági értelemben, hiszen az emberek gyakran bizonytalanok abban, hogy mit részesítsenek előnyben, és gyakran hibáznak választásaikban. Különösen nehéz megbízható információhoz jutni ezen a területen, és a szakemberek véleményét is nehéz megítélni. A keretekről szóló vélemények azt jelzik, hogy sok embernek jelenthet nehézséget az elérhető információ értékelése.

Az alábbiakban a már korábban érintett, másik nagy érdekszférával foglalkozunk – azt a mértéket vizsgáljuk, amellyel a jóléti piacok részben támaszkodnak a bizalom támogatást nyújtó normatív keretére, részben feltehetően erodálják ezeket.

A normák és a piac

A kísérletes közgazdaságtan újabb kutatási területe a társadalmi tőke termelését vizsgálja. Az eredmények arra utalnak, hogy az emberek gyakran építenek fel és követnek normatív rendszereket, mégpedig azért, hogy elérjék azt a kíváncsú eredményt, amely egyáltalán elvárható az instrumentális racionalitás gyakorlása során. A tapasztalat egyrészt megerősíti, másrészt gyengíti ezt a folyamatot. Egy egyszerű játék, amely az ultimátum ötletén alapul, közvetlenül felveti az ésszerű döntés kérdését. A két játékosnak el kell osztania valamit (amit a kísérletvezető felajánl). A következő eljárás szerint: az egyik játékos felajánl a másiknak egy bizonyos megosztási arányt. Ha azonban nem fogadja el a megajánlott felosztási arányt, senki nem kap semmit. Racionális szempontból a felosztást megajánló a vezető szerep. A legtöbb, amit a másik fél kaphat, a megajánlott felosztás szerinti nyereség, az ajánlat

elfogadásával lehet a maximális hozadékhoz jutni. Ezt a logikát követve, a racionális felosztónak a lehető legkisebb engedményt kellene tennie, hogy maximálja saját hasznát, bízva abban, hogy játékostársa el fogja ajánlatát fogadni.

Valójában azonban legtöbb ajánlatot kapó nem fogad el semmit bizonyos összeg alatt (ez a pénz fele és harmada között váltakozik), és inkább úgy viselkedik, mint a kertész kutyája (lásd a következő összefoglaló tanulmányokat: Güth–Tietz 1990, Camerer–Thaler 1996). Az eredményeket amerikai alapítványok harmadik világbeli, illetve Kelet-Európában végzett tanulmányai is megerősítették, ahol a felajánlott összegek igen komolynak voltak tekinthetők a leendő felhasználó ország szempontjából az erős dollár miatt (Bolle 1990). Az eredményeket általában azzal magyarázták, hogy az emberek normatív elveket alkalmaznak gazdasági döntéseikben, és ezeket az elveket nem lehet a körülményekre való ésszerű hivatkozással rövid úton megingatni. Mindebből az következne, hogy a jóléti piacokon a segítőkészség lenne az a normatív keret, amelyet fenn kellene tartani, és amelyet az ésszerű választás működtetne.

Az instrumentális racionalitás fontosságát nagyra értékelő játékelmélet szakértői azonban erősen vitatják ezt a megállapítást. A terület egyik legkiválóbb angol kutatója a fenti játékot kétfordulósra alakította, módot adva ezzel a résztvevőknek a tanulásra. Amikor a második fordulóban a játékosok helyet cseréltek, a felajánlott és az elfogadott összegek egyaránt lényegesen csökkentek. A kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy az emberek alapvetően az egyenlő elosztás irányába törekszenek, amikor egy új helyzettel találkoznak, mert ez a „nyilvánvaló” és „elfogadható kompromisszum”, de „az ilyesfajta megfontolások könnyen helyet adnak a stratégiai előnyök gondolatának, amint a játékosok megértik a játék elvét” (Binmore és mtsai 1985:1180). Hasonló eredményekről számol be Weg–Smith (1993), valamint Suleiman (1996). A játék egyik változatában (ez a diktátorjáték), amelyben az egyik játékos egyszerűen elosztja a nyereményt, a másik játékosnak nincs joga vétót mondani és nem is védheti ki, hogy az elosztó megkapja – a másinak kiosztott rész híjával – a nyereményt, sokkal önzőbbnek bizonyultak a játékosok. Mindez arra utal, hogy a becsületességről alkotott normák sokkal szembeszökőbbek a tárgyalások során, mint amikor egyszerűen kiosztják a nyereményt (Hofman és mtsai 1994). A fenti kísérletből az következik, hogy az emberek akkor becsületesek, amikor úgy érzik, ezt a normát kell követniük, és amikor szociális környezetük megerősíti őket ebben, de nagyon gyorsan képesek megtanulni saját önös érdekeik követését.

Hasonló játékokkal vizsgálják a normatív társadalmi tőke építésének lehetőségét. A játékokban megpróbálják mérni, hogy a nyereség mennyivel haladja meg a játékosok kezdeti hozzájárulását. Az eljárást úgy is tekinthetjük, mintha a gazdasági növekedéshez vezető beruházások a pozitív végösszegű játszmákat utánoznák. Az a tipikus játék, amely a résztvevők számára valamiféle nyereséggel jár, és arra készteti őket, hogy újra tegyenek be a közös kalapba. Az összeget azután fokozatosan emeli a kísérletvezető és egyenlően osztja el a nyereséget a játékosok között, beleértve azokat is, akik nem ruháztak be semmit. Így az emberek létrehoztak egy folyton nö-

vekvő közös forrást, amelyből a közjavakhoz hasonlóan senki nem maradhat ki és nem tekinthető a fogyasztás szempontjából versenyterületnek, mert igaz ugyan, hogy felosztják, de minden kiosztandó részt egy előre meghatározott szabály szerint osztanak el, nem pedig valamilyen verseny alapján. Mindenki számára az a legmegfelelőbb megoldás, hogy minden résztvevőnek bele kell tennie valamit a közösbe, és a lehető legnagyobb hasznot kell megkapnia a beruházásából az egyenlő elosztásban. A gond az, hogy azoknak, akik investálnak, meg kell osztaniuk a tétet és a hasznot azokkal, akik nem tettek be semmit. Egy önző nem beruházó megtartja saját javait, ezután még kap is a többiek beruházásából, sőt még a hozadékból is. Ha mindenki önző módon viselkedik, nincs beruházás és nincs hozadék. Az instrumentális racionalitás nem hoz nyereséget.

A játék változatai a különböző mértékű beruházások és nyereségek hatását vizsgálják. Az ismétlésekben változtatják az emberek közötti kommunikáció lehetőségeit és más tényezőket is. A különböző kísérletek eredményei azt mutatják, hogy az egyszeri játékban irracionálisan magas, 40–60 százalékos a hozzájárulás (kivéve a közgazdász hallgatókat, ahol a jól ismert kísérleti helyzet 20 százalék alatti eredményeket hozott – Marwell–Ames 1981). Az ismétlések során az arány 16 százalék körülire esik. Ha a résztvevőknek megengedik, hogy akár a játék előtt, akár alatta kommunikáljanak, lényegesen emelkedik a hozzájárulás (Thaler 1992:9–15). Az eredményeket különbözőképpen magyarázzák. A magyarázatokban azonban közös az a következtetés, hogy létezik ugyan valamiféle együttműködést előíró norma, ám az emberek a tanulási folyamatok során elég gyorsan képesek ráatalálni a saját érdekeikre azokban a helyzetekben, amikor feltehetően a többiek is a saját racionális érdekeik szerint fognak viselkedni.

Jól ismert probléma az instrumentálisan racionális választások egyeztetése során, hogy miként lehet olyan kölcsönösen kedvező eredményre jutni, amelyet az önzés kizár. Egy példa: önkéntes adomány felajánlása egy kórház építésére – ezt egyetlen ember sem tudná egyedül felépíteni. A felajánlásokat nem lehet másként komolyan megtenni, mint abban bízva, hogy mindenki más is együtt fog működni, és ugyancsak megteszi a felajánlást. Azokban a kísérleti játékokban, amelyek az ismert „fogolydilemma”¹ vagy hasonló problémák alapjául szolgálnak, lehetséges olyan együttműködési feltételeket kialakítani, hogy az emberek valóban a lehető legtöbb kölcsönös előnyhöz jussanak, de az ilyesfajta együttműködés igen sérülékeny (Lave 1962; Rapoport–Chammah 1965; Sen 1979:106; Thaler 1992:20; Sugden 1991:775). Az egyik jól ismert kísérletben az volt a legsikeresebb eljárás, ha egyszerűen megismételték a másik játékos cselekedeteit, amelyeket az előző körben végzett. Itt a bizalomhiányt bizalomhiánnyal büntették, a bizalmat bizalommal jutalmazták (Axelrod 1984). Tagadhatatlan, hogy a támogatást előíró normák megjelentek, az azonban látszik, hogy a tanulási folyamatok ugyanolyan erősen tudják ezek működését gyengíteni, mint erősíteni.

A fenti eredmények bizonyos értelemben erősítik a jóléti piac támogatóit. Arra utalnak ugyanis, hogy a piaci szerkezetek nem erőltetik rá azonnal a durva racionalitást a piac szereplőire, így az a normatív keret, amely az ügyletek költségeinek csökkentése és a piac reagálóképességének megőrzése

miatt kívánatos, nem feltétlenül esik áldozatul az önzésnek. Ugyanakkor az emberek gyorsan tanulnak a piac körülményei között, és a homlokegyenest ellenkező normákon alapuló viselkedés is előfordulhat. Valóban törekény az a normatív keret, amelyben a jóléti piacok virágzanak. A kormányok feladata, hogy olyan pozitív lépéseket tegyenek, amelyekkel életben tudják tartani ezeket a törekény elveket.

Néhány kísérletes bizonyíték

Nehéz megítélni, hogy a piacirányultságú jóléti rendszer irányába való eltolódásnak mekkora a súlya, mivel sok változás csak nemrégiben következett be. Az a munka, amely az adókkal és a kiadásokkal, az idők számára nyújtott ellátással, a tulajdonosi alkalmazással, a szociális lakásokkal és a társadalombiztosítási csalással kapcsolatos beállítódásokat vizsgálja – „A gazdasági vélekedések és viselkedés” című kutatási programban –, két dologra mutat rá: az első, hogy az emberek attitűdjei nem egyszerű leképződései az instrumentális racionalitásnak, ahogy Le Grand feltételezi az új jóléti modellben. Másodszor, hogy sok új intézkedés meglehetősen nyugtalanító. Hogy ezen attitűdök alapján milyen viselkedési minták jönnek létre, egyelőre teljesen bizonytalan.

A Brit Társadalmi Attitűd című survey-ben a közpénzek költségére vonatkozó beállítódások vizsgálata arra az eredményre jutott, hogy „bár az emberek általában kevésbé értenek egyet a közpénzek nagyarányú költségével, ha közvetlenül érzik a hatást a személyi jövedelemadójukban ... mégis viszonylag nagy többség támogatja, hogy legalább egy vagy két fontos területen, mint az egészségügy, az oktatás vagy az általában vett jóléti ellátások, növeljék a közkiadásokat. Nincs bizonyíték arra, hogy a gazdagok vagy a szegények értenek-e jobban egyet a közköltségek növelésével. Még akkor sincs különbség a szegények és a gazdagok között, ha nagyobb adóterhek vállalása mellett lehetett az emelést támogatni” (Brook–Hall–Peterson 1996:200). Az állami oktatás és egészségügy mellett igénybe vehető magánellátások megjelenése kevés különbséget hozott (uo. 197–198.).

A Bristolban és Glasgow-ban 1995-ben 800 háztulajdonos, illetve házat vásárolni szándékozó megkérdezése alapján kapott eredmények arra utalnak, hogy bár nagymértékű volt az önérdek megjelenése (például a minta 76 százaléka nem értett egyet azzal, hogy időben eltolják a részletfizetési támogatás nyújtását), erős volt az altruista típusú politikák támogatása is. A megkérdezettek 85 százaléka azt vallotta, hogy a kormánynak ki kellene terjesztenie a szociális lakások rendszerét (Munro 1996:4). Egy reprezentatív országos felmérés szerint, amelyben az idősgondozás finanszírozásáról kérdezték az embereket, a minta 60 százaléka válaszolt úgy, hogy az államnak biztosítania kell az ellátást mindenki számára, vagy legalább azoknak, akik maguk nem tudják megoldani ellátásukat. A fenti választ adók 84 százaléka értett egyet azzal, hogy az államnak kell fizetni a gondozást még akkor is, ha ez számukra évi 100 fontnyi adóemelkedést jelent, 57 százalék értett egyet, ha évi 500 font lenne az adóemelkedés (Parker–Clarke 1996b, 5., 8. tábla). Ezen

eredmények magyarázata még nehezebb, mivel az állami ellátást támogatók motívumai lehetnek egyrészt önzőek (aggódnak a gondozás kockázata miatt), de lehetnek altruisták is (aggódnak mások szükségleteinek kielégítéséért). Nem volt egyértelmű kapcsolat az olyan nyilvánvaló indikátorok között, mint a kor, az egészségi állapot vagy a családi állás. Mindazonáltal úgy tűnik, az emberek hajlandók kifizetni a magasabb adókat azért, hogy a támogatást finanszírozzák, ami arra utal, hogy a racionális önérdék nem olyan mértékben meghatározó, hogy az emberek nagyobb része megpróbálna teljesen kimaradni a mások által finanszírozott állami ellátásokból.

A jóléti rendszerekben megjelenő piaci viszonyokkal szemben megfogalmazott rossz érzések főként a privatizációval és a felelősség egyénre ruházásával kapcsolatos aggodalmakban fogalmazódtak meg a kutatás során készített interjúkban (Taylor-Gooby 1998, ch. 1), és a legerősebben azokban az attitűdökben fejeződtek ki, amelyeket az 1995-ben Lutonban és Brixtonban végzett kvalitatív kutatásban mértek a kisebb társadalombiztosítási családokat elkövetők körében. Ez az utóbbi felmérés azt mutatja, hogy a legtöbb Income Support and Housing Benefits (jövedelemkiegészítő és lakástámogatás) támogatottnál a család inkább megalkuvásból, mintsem valamiféle instrumentálisan racionális elvből következett. Az volt a tipikus, hogy az emberek észrevették, hogy a be nem vallott alkalmi munka mellett is igénybe lehet venni az ellátásokat, és nem tervezték előre a csalást úgy, mint valami gazdasági stratégia részét. Boldogtalanok voltak és félték a csaló szerepében. Állampolgári mivoltuk tulajdonképpen szegényebb lett az ilyen, büntető megoldásokat alkalmazó rendszer által és csak csekély támogatást nyújtott nekik a jóléti állam (Dean 1996:20).

Következtetés

A cikk a jóléti piacokon történő választások motívumait és az ezzel kapcsolatos viselkedést tanulmányozva két problémára hívja fel a figyelmet, melyek a jelenlegi politikai viták idején különösen fontosak. Az első probléma, hogy az emberek racionális választási képességét behatároló lélektani és gyakorlati tényezők nyomán valószínűleg rosszabb lesz jövőbeli ellátásuk szintje, mint amilyet az elismert szükségletek alapján szeretnének. A második, hogy a jóléti piacok feltehető módon még nagyobb mértékben függnének a bizalom normatív kereteitől, mint bármely egyéb terület, részben amiatt, hogy a szakmai ítéletek a laikusok számára kifürkészhetetlenek, részben, hogy nagyon nehéz felmérni a jövőbeli szükségletekhez kapcsolódó kockázatokat és a lehetséges kielégítési módokat. Az ECRC-program néhány biztató kutatási eredménye arra utal, hogy a piaci versenyben a jóléti szolgáltatások igénybevevői között népszerűbbek az általános állampolgári jogon járó ellátások normatív elvei, mint a saját szükségletek kielégítésének egyéni felelősségen alapuló elvei.

Ezekből az eredményekből három dolog következik: először az tűnik fel, hogy éppen akkor lettek ennyire népszerűek a piaci rendszerek a jóléti politikában, amikor jó néhány, egyre nagyobb hatású tudományos eredmény

megkérdőjelezi a piac elvének alapvető fontosságát a gazdasági racionalitás eszméjében. A piac térhódítását ezen a területen csak erős szabályozó keretek mellett lehet elképzelni. Másodszor, ha a jóléti szolgáltatásokban elterjedő piaci rendszernek a megszokott, mindenki számára egyenlő gondoskodását kell nyújtania, szükség lesz valamilyen erőszakra, mert sok ember nem választja majd a saját maga számára majdan szükséges ellátást. Konfliktusok lesznek azon állítás következtében, hogy a piac kiterjeszti a választás szabadságát. Végezetül: egyelőre nyitott kérdés, hogy a jelenlegi, működő jóléti piacokat vajon a jóléti állam polgárának saját kultúrájából fakadó erkölcsi hagyatéka tartja-e fenn és vajon egy instrumentális logika el fogja-e mosni ezt az erkölcsi hagyatékot az idővel, így a piacok is veszítenek majd hatékonyságukból.

Fordította: Pik Katalin

Jegyzet

1 A fogoly dilemmája. Ez egy sokszor feldolgozott elméleti példa, amely azt mutatja be, hogy milyen nehézségekkel találkozhatnak az ésszerű módon gondolkodó játékosok, amikor a számukra legkíváncsiabb eredményt érik el, olyan körülmények között, ahol bármelyik játékos választásának eredménye függ a másik cselekedetétől. Két fogoly, akiket elkülönítve tartanak fogva, azzal a választással kerül szembe, hogy vagy bevallja tettét, vagy hallgat. Ha mindketten hallgatnak, enyhe ítéletet kapnak. Ha az egyik vall, szabadon engedik, de a másik súlyos ítéletet kap. Ha mindketten vallanak, mindketten közepes ítéletet kapnak. Az ésszerűség alapján vallani kellene – hiszen akkor vagy közepes ítéletet kap a fogoly (ha a másik is vall), vagy kiszabadul. A legkedvezőbb kimenetel (ha mindketten hallgatnak és így mindketten enyhe ítéletet kapnak) nem jöhet létre, ha csak az egyik ember viselkedik ésszerűen, hiszen mindketten úgy gondolják, hogy a másik ember szempontjából annak van értelme, ha vall és elkerüli a kemény ítéletet.

Irodalom

- J. Adams (1995): *Risk* (Kockázat), UCL Press, London.
- M. Allais (1953): Le comportement de l'homme rationnel devant le risque: critique des postulats et axiomes de l'école américaine (A racionális emberi viselkedés a kockázatok előtt: az amerikai iskola állításainak és axiómáinak kritikája), *Econometrica*, 21, 503–546.
- K. Arrow (1963): Uncertainty and the welfare economics of medical care (A bizonytalanság és az orvosi ellátás jóléti gazdaságtana) *American Economic Review*, vol 53, 941–973.
- R. Axelrod (1984): *The Evolution of Cooperation* (Az együttműködés fejlődése), Basic Books, New York.
- A. Bagnasco (1996): Review of making Democracy Work (A demokrácia működtetésének áttekintése), *International Journal of Urban and Regional Studies*, 359–365.
- J. Baldock–C. Ungerson (1944): *Becoming Consumers of Community Care* (A közösségi gondozás fogyasztóivá válni), Joseph Rowntree Foundation, York.
- N. Barr (1993): *The Economics of Welfare* (A jólét gazdaságtana), Oxford University Press.
- I. Bateman–A. Munro–B. Rhodes–C. Starmer–R. Sugden (1996): Does part-whole bias exist (Létezik-e rész-egész torzítás?) (mimeo presented at RES annual conference) (sokszorosítás a RES éves konferenciáján).
- J. Beattie–S. Bullock–G. Loomes (1994): Refinement of Preferences in contingent Valuation

- Experiments (A preferenciák finomodása a véletlen értékelési kísérletekben), EBB London Conference, december, sokszorosítás.
- S. Bernartzi–R. Thaler (1995): Myopic loss aversion and the equity premium puzzle (Rövidlátó veszteségkerülés és az egyenlő jutalom puzzle). *Quarterly Journal of Economics*, vol. 110, no. 1. 93–126.
- K. Binmore–A. Shaked–J. Sutton (1985): Testing cooperative bargaining theory (Az együttműködő alku elméletének kipróbálása), *American Economic Review*, vol. 75, 1178–1180.
- G. Brennan–J. Buchanan (1980): *The Power to Tax: analytical foundations of the fiscal constitution* (Az adó hatalma: a pénzügyi rendszer analitikus alapjai), Cambridge University Press.
- A. Breton (1974): *The Economic Theory of Representative Government*. (A képviseleti kormány gazdasági elmélete), Aldine Press, Chicago.
- F. Bolle (1990): High reward experiments without expenditure for the experimenter? (Magas jutalmat adó kísérletek a kísérletvezető költségmentességével?), *Journal of Economic Psychology*, vol. 11, 157–167.
- L. Brook–J. Hall–I. Peterson (1996): Public Spending and Taxation (Közjavak vásárlása és az adózás), in: Jowell et al. (eds) *British Social Attitudes: the 13th Report*, SCPR, London.
- T. Burchardt (1997): *What Price Security?* (Mit ér a biztonság?). WSP 129 STICERD, LSE.
- M. Calnan–S. Cant–J. Gabe (1993): *Going Private: Why People Pay for Their Health Care?* (Magánosítani: miért fizetnek az emberek saját egészségügyi ellátásukért?), Open University Press.
- C. Camerer–R. Thaler (1996): Anomalies, ultimatums, dictators and manners (Rendellenességek, ultimátumok, diktátorok és szokások), *Journal of Economic Perspectives*, 9, 202–219.
- G. Chapman (1996): Temporal discounting and utility for health and money (Időleges árendemény és a pénz haszna az egészségben), *Journal of Experimental Psychology*, vol. 22, no. 3, 771–791.
- J. Coleman (1986): *Individual Interest and Collective Action* (Egyéni érdek és kollektív cselekvés), Cambridge University Press, Cambridge.
- J. Coleman (1990): *Foundations of Social Theory* (A társadalomelmélet alapjai), Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- R. Connor (1996): More than risk reduction: the investment appeal of insurance (Több mint kockázatesőkkenés: a biztosítás beruházási felhívása), *Journal of Economic Psychology*, vol. 17., pp. 39–54.
- R. Coughlin (ed. 1991): *Morality, Rationality, and Efficiency: New Perspectives on Socio-Economics* (Erkölc, racionalitás és hatékonyság: a társadalomgazdaságtan új perspektívái), M. E. Sharpe, New York.
- M. David (1993): *Parents, Gender and Education Reform* (Szülők, nemi szerepek és az oktatási reform), Policy Press, Cambridge.
- H. Dean (1996): *Welfare Citizenship and Economic Rationality: Final Report to ESCR* (Jóléti állampolgárság és gazdasági racionalitás: zárótanulmány az ESCR számára), sokszorosítás, University of Luton.
- H. Dittmar (1994): *The Social Psychology of Material Possessions* (Az anyagi javak birtoklásának szociálpszichológiája), Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- H. Dittmar–J. Beattie (1988): Impulsive and excessive buying behaviour (Impulzív és nagymértékű vásárlási viselkedés), in: P. Taylor-Gooby (ed.) *Choice and Public Policy*, Macmillan, London.
- H. Dittmar–J. Beattie–S. Frieze (1995): Gender identity and material decisions (Nemi azonosság és anyagi döntések), *Journal of Economic Psychology*, 16. 3., 491–512.
- J. Dixon–H. Glennerster (1995): What do we know about funholding in general practice? (Mit tudunk az általános orvosi gyakorlat tőkepénzeiről?), *British Medical Journal*, vol. 311., pp. 727–730.

- A. Downs (1957): *An Economic Theory of Democracy* (A demokrácia gazdasági elmélete), Haven, New York.
- P. Dunleavy (1991): *Democracy, Bureaucracy and Public Choice* (Demokrácia, bürokrácia és választás), Harvester.
- D. Ellsberg (1991): Risk, ambiguity and Savage axioms (Kockázat, kételkedés és a Savage-axióma), *Quarterly Journal of Economics*, 75., 643–669.
- C. Ennew–D. Whynes (1996): *Can the NHS Reforms Make GPs into Entrepreneurs?* (A nemzeti egészségügyi reform valóban vállalkozókká teszi az általános orvosokat?) EBB Briefing Paper No. 3.
- A. Etzioni (1988): *The Moral Dimension: Towards a New Economics*. (Az erkölcsi dimenzió: az új gazdaság felé), The Free Press, New York.
- A. Etzioni (1993): *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda* (A közösség szelleme: jogok, felelősségek és a kommunista forгатókönyv), Crown Publishers, New York.
- R. Flynn–G. Williams–S. Pickard (1996): *Markets and Network* (Piacok és hálózatok), Open University Press.
- A. Fox (1974): *Beyond Contract: Work, Power and Trust Relations* (A szerződéses viszonyon túl: munka, hatalom és bizalmi viszonyok), Faber and Faber Limited, London.
- M. Friedman (1996): *Capitalism and Freedom* (Kapitalizmus és szabadság), Chicago University Press.
- F. Fukuyama (1989): The end of history (A történelem vége), *The National Interest*, 16 (summer), 3–18.
- F. Fukuyama (1995): *Trust* (Bizalom), Penguin.
- A. Giddens (1991): *The Consequences of Modernity* (A modernitás következményei)
- A. Giddens (1994): *Beyond Left and Right*. (A balon és jobbon túl), Polity Press, Cambridge.
- H. Glennerster–A. Cohen–V. Bovell (1996): *Alternatives to Fundholding* (A tőkepénzek alternatívái), Welfare State Paper No. 123, STICERD, LSE.
- Goode Committee (1994): *Pensions Law Reform* (Nyugdíjreform törvények), Cm 2342-1, HMSO.
- M. Granovetter–R. Swedberg (1992): *The Sociology of Economic Life* (A gazdasági élet szociológiája), Wetsview.
- D. Green–I. Shapiro (1994): *Pathologies of Rational Choice Theory* (A racionális választás elméletének patológiája), Yale.
- D. Grether–C. Plott (1979): Economic theory and preference reversal phenomenon (A gazdasági elmélet és a fordított preferencia jelensége), *American Economic Review*, 69, 623–638.
- W. Güth–R. Tietz (1990): Ultimatum bargaining behaviour (Ultimátum az alkuban), *Journal of Economic Psychology*, 11, 417–449.
- S. Hargraves-Heap–M. Hollis–B. Lyons–R. Sugden–A. Weale (1992): *The Theory of Choice* (A választás elmélete), Blackwells, Oxford.
- F. Hayek (1968): *The Confusion of Language in Political Thought* (A nyelv megzavarodása a politikai gondolkodásban), Occasional Paper No. 20, IEA, London
- F. Hirsch (1977): *The Social Limits to Growth* (A növekedés társadalmi határai), Routledge and Kegan Paul, London.
- S. Hoch–G. Loewenstein (1991): Time-inconsistent preferences and consumer self-control (Idő-inkonzisztens preferenciák és fogyasztói önkontroll), *Journal of Consumer Research*, vol. 17, 1–16.
- M. Hollis (1987): *The Cunning of Reason* (A csavaros ész), Cambridge University Press, Cambridge.
- D. Hume (1739): *A Treatise of Human Nature* (Értekezés az emberi természetről), Penguin, 1985, Harmondsworth.
- W. Hutton (1995): *The State We're In* (A mi államunk), Vintage Books, London.
- M. Jones-Lee–G. Loomes–P. Phillis (1995): Valuing the prevention of non-fatal road injuries

- (A nem végzetes úti sérülések megelőzésének értékelése), *Oxford Economic Papers*, 47, 676–695.
- M. Jones-Lee–G. Loomes (1996): Valuing health and safety: some economic and psychological issues (Az egészség és a biztonság értékelése: néhány gazdasági és pszichológiai kérdés), sokszorosítás.
- B. Jordan (1996): *A Theory of Poverty and Social Exclusion* (Elmélet a szegénységről és a politikai kizárásról), Polity Press, Cambridge.
- D. Kahneman–A. Tversky (1979): Prospect theory: an analysis of decision under risk (A látvány elmélete: az elhatározás elemzése kockázatban), *Exonometrica*, vol. 47. 263–291.
- D. Kahneman–J. Knetsch–R. Thaler (1991): Experimental tests of the endowment effect and the Coase theorem (Az alapítvány tevés hatásának kísérletes vizsgálata és a Coase-tétel), *Journal of Political Economy*, vol. 98. 1325–1348.
- L. Lave (1962): An empirical approach to the prisoner's dilemma game (A fogolydilemma játék kísérletes megközelítése), *Quarterly Journal of Economics*, vol. 76.
- S. Lea–R. Tappy–P. Webley (1987): *The Individual in the Economy* (Az egyéniség a gazdaságban), Cambridge University Press.
- J. Le Grand (1997): Knights, knaves or pawns? Human behaviour and social policy (Lovagok, gazfickók vagy mancsok? Az emberi viselkedés és szociálpolitika), *Journal of Social Policy*, vol. 26, No. 2, 149–170.
- J. Le Grand–C. Popper–R. Robinson (1992): *The Economics of Social Problems* (A szociális problémák gazdaságtana), Macmillan.
- S. Lichtenstein–P. Slovic (1971): Reversals of preferences between bids and choices in gambling decisions (Megfordult preferenciák az árajánlatok és választások között a játékokban történő döntésekben), *Journal of Experimental Psychology*, vol. 89, 46–55.
- G. Loomes (1997): Probabilities versus money: a test of some fundamental assumptions about rational decision making (Valószínűségek versus pénz: a racionális döntéshozás néhány alapvető feltételezése), sokszorosítás.
- C. Mackenzie (1997): Where are the motives? (Hol vannak a motívumok?), *Journal of Economic Psychology*, vol. 18, No. 1, 123–137.
- G. Marwell–R. Ames (1981): Economics free ride: does anyone else? (Szabadon engedett gazdaság: és még ki szabad?), *Journal of Public Economics*, 15, 295–310.
- B. McNeil–S. Parker–H. Sox–A. Tversky (1982): On the elicitation of preferences for alternative therapies (Az alternatív terápiák választásának preferenciáiról), *New England Journal of Medicine*, No. 306, 1259–1262.
- L. Mead (1986): *Beyond Entitlement: the Social Obligations of Citizenship* (A címmén túl: az állampolgárság társadalmi kötelezettségei), Free Press, New York.
- M. Munro (1996): *Home Ownership in a Housing Market Slump* (A tulajdon a lakáspiacon), EBB Briefing Paper, No. 4.
- M. Munro (1998): Choices in owner-occupation (A tulajdonosi foglalkoztatás választásai), in: P. Taylor-Gooby (ed.) *Choice and Public Policy: the New Welfare Consumers* (Választás és politika: az új jóléti fogyasztók), Macmillan, London.
- C. Murray (1984): Losing Ground: *American Social Policy 1950–1980*. (Az alap elvesztése: az amerikai szociálpolitika 1950 és 1980 között), Basic Books, New York.
- W. Niskamen (1973): Bureaucracy – Servant or Master? (Bürokrácia – szolga vagy úr?), Institute of Economic Affairs, London.
- R. Nobles (1994): Occupation Pensions (Magán-nyugdíjpénztárak), *Industrial Law Journal*, vol. 23, No. 1. 69–72.
- M. Olson (1965): *The Logic of Collective Action* (A kollektív cselekedet logikája), Harvard University Press, Cambridge.
- G. Parker (1988): Paying for long-term care in the UK (A hosszú távú gondozásért fizetni az Egyesült Királyságban). In: P. Taylor-Gooby (ed.) *Choice and Public Policy: the New Welfare Consumers*, Macmillan, London.

- G. Parker-H. Clarke (1966b): *Paying for Care in Old Age* (Az idősgondozásért fizetni), EBB Briefing paper No. 2.
- G. Parker-H. Clarke (1995): *The Development of Long-term Care Insurance in Britain* (A hosszú távú gondozás biztosítás alakulása Angliában), Nuffield Community Care Studies Unit, University of Leicester, Discussion Paper, 1/96, sokszorosítás.
- R. Putnam (1993): *Making Democracy Work* (A demokrácia működtetése), Princeton University Press.
- A. Rapoport-A. Chammah (1965): *Prisoners Dilemma: A Study in Conflict and Co-operation* (A fogolydilemma: tanulmány a kooperációról és konfliktusról), Ann Arbor.
- D. Resman (1990): *The Theory of Collective Action* (A kollektív cselekedet elmélete), Macmillan.
- J. Schumpeter (1944): *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia), Allen and Unwin, London.
- A. Sen (1979): *Collective Choice and Social Welfare* (A kollektív választás és a társadalmi jólét), Holden-Day, San Francisco.
- E. Shafir-A. Tversky-P. Diamond (1994): *On Money Illusion* (A pénz illúziójáról), MIT working paper, August.
- H. Shefrim-R. Thaler (1988): The behavioural life-cycle hypothesis (A viselkedés életciklus szerinti magyarázata), *Economic Inquiry*, 26, 609-643.
- H. Simon (1978): Rationality as process and as product of thought (A racionalitás mint eljárás és mint gondolkozási eredmény), *American Economic Review*, vol. 68, No. 2, 1-16.
- J. Sloman (1991): *Economics* (Közgazdaságtan), Harvester Wheatsheaf.
- A. Smith (1759): *The Theory of Moral Sentiments* (Az erkölcsi ítéletek elmélete), Kelley, 1966, New York.
- A. Smith (1776): *The Wealth of Nations* (A nemzetek gazdagsága), Penguin, 1986, Harmondsworth.
- C. Starmer-S. Sugden (1993): Testing for juxtaposition and event-splitting effects (A juxtapozícióban lévő és az eseményeket megakadályozó hatások próbája), *Journal of Risk and Uncertainty*, vol. 6, 235-254.
- R. Strotz (1956): Myopia and inconsistency in dynamic utility maximization (Rövidlátás és bizonytalanság a hasznosság dinamikus maximalizálásában), *Revue of Economic Studies*, vol. 23, 165-180.
- R. Sugden (1991): Rational choice: contributions from economics and philosophy (Racionális választás: a közgazdaságtan és a filozófia hozzájárulása), *Economic Journal*, 101, 751-785.
- R. Sugden (1996b): Choice and safety (Választás és biztonság), *Choice and Beliefs*, EBB Newsletter, No. 2, 3-4.
- R. Suleiman (1996): Expectations and fairness in a modified ultimatum game (Várakozások és becsületesség egy módosított ultimátum játékban), *Journal of Economic Psychology*, 17, 531-554.
- P. Taylor-Gooby (1995): Comfortable, marginal and excluded (Kényelmesen, marginálisan és kizárva), in: R. Jowell et al. (eds.) *British Social Attitudes, the 12th Report*, SCPR, Dartmouth.
- R. Thaler (1980): Towards a positive theory of consumer choice (A fogyasztók választásának pozitív elmélete irányába), *Journal of Economic Behaviour and Organisation*, 1980, vol. 1, 39-60.
- R. Thaler (1992): *The Winner's Curse* (A győztes átká), Free Press, New York.
- R. Thaler (1995): Mental accounting and the real cost of wine (Elméleti számítások és a bor valódi költsége), *Choice and Beliefs*, EBB Newsletter, No. 1., 8.
- A. Tversky-D. Kahneman (1974): Judgement under uncertainty: heuristics and biases (Bizonytalanságban hozott ítéletek: véletlenek és elfogultságok), *Science*, No. 185, 1124-1131.

- A. Tversky–D. Kahneman (1981): The framing of decisions and the psychology of choice (A döntések keretei és a választás pszichológiája), *Science*, vol. 211, 453–458.
- W. Viscusi–W. Magrat–J. Huber (1987): An investigation of the rationality of consumer valuations of multiple health risks (A fogyasztók értékelésének racionalitásvizsgálata a többszörös egészségi kockázatoknál), *Rand Journal of Economics* 18, 465–479.
- K. Walsh (1995): *Public Services and Market Mechanisms* (Közzolgálatok és piaci mechanizmusok), Macmillan, Basingstoke.
- M. Weber (1922): *Economy and Society* (Gazdaság és társadalom), Bedminster Press, New York.
- M. Weber–E. Eisenfuhr–D. von Winterfeldt (1988): The effects of splitting attributes on weights in multiattribute utility measurement (A hasító tulajdonságok hatása súlymérésnél, hasznossági mérésekben), *Management Science*, 34, 341–445.
- E. Weg–V. Smith (1993): On the failure to induce meagre offers in ultimatum games (Kis felajánlások sikertelensége ultimátum játékokban), *Journal of Economic Psychology*, 14, 17–32.
- R. Wilkinson (1996): *Health and Inequality* (Egészség és egyenlőtlenség), Routledge.

Richard B. Freeman

Miért követ el sok fiatal amerikai férfi bűncselekményt, és mit lehetne tenni ez ellen?

Az elmúlt, mintegy két évtizedben a börtönbe jutás növekvő kockázata mellett is egyre több amerikai férfi követett el bűncselekményt: elsősorban a fiatalok, az alacsony iskolai végzettségűek és a feketék közül. A hetvenes évek közepétől a kilencvenes évek közepéig az Egyesült Államokban nagyjából megháromszorozódott a börtönben vagy fogházban fogva tartott férfiak száma, ami azt jelenti, hogy 1993-ban már a munkaképes férfi népesség minden ötvenedik tagja börtönben volt. Mindennek a bűnözés nagyarányú csökkenéséhez kellett volna vezetnie: ha a legveszélyesebb bűnözők a börtönben vannak, nincs módjuk, hogy kirabolják, meglopják a polgárokat, vagy más bűnöket kövessenek el. A bűnözés várt drámai csökkenése azonban nem következett be. A rendőrségen bejelentett bűncselekmények száma stabilizálódott, míg az összes bűncselekmények feltételezett száma (amely tartalmazza a be nem jelentett eseteket is) sokkal lassabban csökkent, mint az várható lett volna. A jelek szerint a szabadlábon lévők a bebörtönzött bűnözők „helyére lépnek”.

Vajon mi ösztönzi a fiatal amerikai férfiakat, különösen az alacsony képzettségűeket és a feketéket, hogy a börtönbe jutás növekvő kockázata ellenére is ilyen nagy számban kövessenek el bűncselekményeket? Vajon a növekvő bűnözés annak következménye, hogy összeomlott a kevésbé képzettek munkaerőpiaca? Vajon az az egyetlen hatásos módja a bűnözés elleni védekezésnek, hogy bezárjuk őket?

Jelen tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a választ. Bemutatjuk, hogy a bűnözésben való részvétel olyan mértéket ért el, hogy sok fiatal számára a normális gazdasági élet részévé vált. Bebizonyítjuk, hogy a munkaerőpiaci ösztönzők hatással vannak a bűnözés mértékére, és hogy a nyolcvanas és kilencvenes évek depressziós munkaerőpiaci helyzete miként járult hozzá ahhoz, hogy a kevésbé képzett férfiak körében nőtt a bűnözés. A bűnözés és a börtönök fenntartásának ismert magas költségei mellett még a legkisebb mértékben hatásos megelőző intézkedések is társadalmilag kívánatosak lehetnek.

A bűnözés nagyságrendje

Az amerikai férfiak bűnözési statisztikái megdöbbentőek. Lássuk először az elítéltek számát. 1993-ban 910 000-en voltak állami vagy szövetségi börtönökben, további 440 500-an fegyházban, azaz összesen 1 350 500-an töltötték szabadságvesztés büntetésüket. A férfi munkaerőt mintegy 69,9 milliónak tekintve ez azt jelenti, hogy közülük minden ötvenedik börtönben volt! Ez az arány nagyjából megfelel azok arányának, akik hosszabb távon munkanélküliek maradnak egy sor nyugat-európai országban. Az Egyesült Államokban minden bebörtönzöttre 2,1 fő próbaidős jut, és 0,5 fő feltételesan szabadlábon lévő, ami további 3 511 300 olyan férfit jelent, aki valamilyen módon a bűnözéssel kapcsolatba került. Összességében ez a férfi munkaerőnek nem kevesebb mint 7 százalékát jelenti.

A legtöbben fiatalok: 1993-ban a 25–34 év közötti amerikai férfiak 2,9 százaléka volt börtönben, és mintegy 10 százalékuk került kapcsolatba az igazságszolgáltatással.

Sokan közülük feketék: 1993-ban a 18 éven felüli fekete férfiak mintegy 7 százaléka volt börtönben. Tizenegy dolgozó fekete férfira jutott egy, aki börtönben volt. Ha a két adatcsoportot összevonjuk, kiderül, hogy a 25–34 év közötti fekete férfiak 12 százaléka töltötte börtönbüntetését.

A börtönben lévő férfiak között aránytalanul magas a középiskolából kimaradtak száma: 1991-ben kétharmaduk nem végezte el a középiskolát. A 25–34 év közötti kimaradtak 12 százaléka került börtönbe 1993-ban.

A három adatcsoport összevonásával kiderül: 1993-ban a 25–34 év közötti fekete, középiskolából kimaradt férfiak 34 százaléka került börtönbe. Ha ehhez hozzátesszük, hogy sokan kapnak feltételes büntetést vagy „becsületsszóra” kerülnek szabadlábra, kiderül, hogy a fiatal fekete, középiskolából kimaradó népesség többsége valamilyen módon az igazságszolgáltatás ellenőrzése alá kerül – ez pedig a 25–34 éves fekete férfiak 15 százalékát jelenti.

Amikor az elítéltek kitöltik büntetésüket, sokan közülük nem térnek vissza a társadalomba, illetve a munkaerőpiacra, magas a visszaesők aránya. Sokan közülük csökkent képességekkel és szűk munkaerőpiaci lehetőségekkel térnek vissza, míg bűnözési képességeik és lehetőségeik kibővültek. A börtönviselt fiatal férfiak éveken át saját börtönük előtti lehetőségeikhez képest is rossz elhelyezkedési esélyekkel indulnak (Freeman 1992). A kriminalitás a korral csökken (ami megkérdőjelezi, mennyiben csökkenti a bűnözést az idősebb elkövetők bebörtönzése), de a bűnözés nem „tinédzser-ügy”. A bűnelkövetők inkább az amerikai társadalom viszonylag állandó részét képezik: az „underclass” egyik problémás csoportját, amely nem fog magától eltűnni.

A börtönben lévők, illetve a valamilyen módon az igazságszolgáltatás ellenőrzése alá kerülők száma az Egyesült Államokban nagyságrenddel meghaladja a fejlett országok hasonló adatait. Az Egyesült Királyságban, ahol a legmagasabb a börtönbüntetések száma, 1993-ban mintegy 50 000 férfi volt börtönben, a munkaerő 0,3 százaléka. 1992-ben a börtönbüntetések aránya az egész lakossághoz viszonyítva az Egyesült Államokban 5–10 szerese volt a nyugat-európai országok hasonló adatainak.

Az Egyesült Államokban börtönben lévők számával összemérhető viszont

a Nyugat-Európában tartósan munkanélküli férfiak száma. Németországban 1992-ben a férfi munkaerő mintegy 2 százaléka volt egy évnél hosszabb ideig munkanélküli, Angliában 5,1 százalék, Franciaországban pedig 2,6 százalék volt az arányuk. Az Európában tartósan munkanélkülivé válók ugyan-csak viszonylag hosszú időre kiszorulnak a normál munkaerőpiacról. Sokan közülük a munkanélküliség után rokkanttá lesznek, vagy az előnyugdíjat választják, ahelyett, hogy visszatérnének a munkaerőpiacra.

A börtönben lévők és az igazságszolgáltatás ellenőrzése alatt lévők száma nem ad képet a bűnözés mértékéről. Nem minden elkövetőt tartóztatnak le, és még kevesebbet zárnak börtönbe. A feltételeken szabadlábon lévők és a próbaidősök is elkövethetnek újabb bűncselekményeket, és azok is, akik még nem kerültek kapcsolatba az igazságszolgáltatással. A bűnözésben való részvétel mértékét a háztartásvizsgálatok során is fel lehet mérni, éspedig olyan kérdésekkel, amelyek azt vizsgálják, hogy követett-e el valaki a családban bűncselekményt egy bizonyos időszakban. Meglepően sok fiatal férfi vallja be, hogy volt köze bűncselekményhez, különösen az olyan minták esetében, amelyek a szegény, belvárosi környékek lakosságát reprezentálják, vagy amelyekben a hátrányos helyzetű csoportok vannak túlsúlyban. Egy széles körben alkalmazott felmérés szerint (Országos Longitudinális Ifjúságkutatás; ahol a mintában túlreprezentáltak voltak a szegény családból származó fiatalok) 1980-ban a fiatal férfiak 41 százaléka ismerte el, hogy a megelőző egy évben bűncselekményt követett el, míg az 1989-es bostoni ifjúságkutatás során 23 százalék volt az arányuk (Freeman 1992). Az önbevalláson alapuló felmérések ellenőrzését szolgáló vizsgálatok (például a rendőrségi letartóztatási adatokkal való egybevetés) azt mutatják, hogy a fehér fiatalok nagyjából reális információkat adnak, míg a fekete fiatalok igyekeznek csökkenteni a bűnözésben való részvételük mértékét.

A bűnözés trendjei

Amint már jeleztük, ha a bűnözőket tömegesen börtönbe zárják, lényegesen csökkennie kellene a bűnözésnek. Ennek elmaradása arra utal, hogy a szabadlábon lévő népesség körében jelentősen megnőtt az elkövetők száma. Az 1977–1992 közötti időszakra vonatkozóan három lépésben próbáltuk megbecsülni ennek a növekedésnek a mértékét.

Először kiszámoltuk: mennyivel kellett csökkennie a bűnözésnek amiatt, hogy egyre többen kerültek börtönbe – vagyis hány bűncselekményt követtek volna el az elítéltek, ha szabadlábon maradtak volna. Lássunk egy egyszerű példát: vegyünk egy 100 fős népességet, ahol évente 40 bűncselekményt követnek el, azaz az egy főre jutó bűncselekmények száma 0,4. Ha minden bűnöző 10 bűncselekményt követ el, négy bűnözőnek kell lennie a népességben. Ha a kormány börtönbe zár közülük kettőt, az egy főre jutó bűncselekmények száma nagyjából a felére esik vissza ($20/98 = 0,204$).

Másodszor: összevettem ezt a számot a valójában elkövetett bűncselekmények számával (a két legfontosabb bűnözési statisztika, az FBI Uniform Crime Report és a National Crime Survey adatai alapján). Az előbbi példát

folytatva: a 0,204 bűnözési arányt meghaladó adat arra utal, hogy akik eddig nem követtek el bűncselekményt, most megtették, vagy akik eddig is bűnözők voltak, most több bűncselekményt követnek el, mint korábban.

Harmadszor: az elkövetett bűncselekmények számát elosztottam a számított elméleti értékkel, s így megkaptam a „bűnelkövetési hajlam indexet”. Ez az index egyaránt tartalmazza a szabadlábon lévők bűnözését és a bűnözők elkövetési intenzitását. A példához visszatérve: ha a várt 20 helyett 30 bűncselekményt követnek el, akkor 50 százalékkal emelkedik a bűnelkövetési hajlam; ha 40 bűncselekmény történik, az index 100 százalékkal emelkedik. Ha eközben az egy bűnöző által elkövetett bűncselekmények száma változatlan marad, a számított index változása a bűnözésben való részvételi arány növekedését jelzi.

Ha – a vázolt számítások szerint, az FBI statisztikái alapján – a bűnelkövetési hajlam nem növekedett volna, a bebörtönzöttek számának növekedése miatt több mint felével kellett volna visszaesnie az egy férfira jutó bűncselekmények számának. 1977–1992 között azonban ez a szám, ha szerény mértékben is, de emelkedett. Ez pedig a számítások szerint azt jelenti, hogy a szabadlábon lévő férfiak bűnözése 163 százalékkal növekedett. A National Crime Survey alapján a változás trendje hasonló.

A bűnözés munkaerőpiaci okai

A bűnözés okai rendkívül összetettek: a kriminológia számos tényezőt vesz figyelembe: az elkövetők kora, neme, közösségi, származási, családi háttere, intelligencia-szintje, egészségügyi és gazdasági helyzete egyaránt szerepet játszik (Wilson and Petersilia 1995). Anélkül, hogy ezt a komplexitást alulértékelném, egy, a közgazdászok szívéhez közel álló gondolatmenetre hívom fel itt a figyelmet: arra, hogy alapvetően a munkaerőpiaci ösztönzők befolyásolják, hogy milyen mértékben válnak a férfiak bűnelkövetők. Konkrétan: az alacsonyabb képzettségű férfiak munkaerőpiacának összeomlása a nyolcvanas–kilencvenes években valószínűleg hozzájárult bűnözésük növekedéséhez.

A munkaerőpiac változásai akkor nyújthatnak megalapozott magyarázatot az amerikai férfiak növekvő bűnözésére, ha 1. a bűnözés gazdasági haszna relatíve nagyobb, mint a törvényes munkáé, és 2. a fiatal férfiak érzékenyen reagálnak ezekre a relatív előnyökre.

A bűnözés relatív hasznai

A bűnözés anyagi haszna attól függ, hogy milyen törvényes jövedelemforrások vannak, milyenek a bűnelkövetés lehetőségei, milyen esély van a sikerre és milyen a várható büntetés.

Bizonyított tény, hogy a hetvenes évek közepétől a kilencvenes évekig lényegesen romlottak az alacsony képzettségű férfiak legális kereseti lehetőségei. A csökkenés mértékének megítélése számos tényezőtől függ, de a

20–30 százalékos visszaesés valószínűsíthető. A látszólagos munkahelyteremtési erőfeszítések ellenére nem történt előrelépés sem az alacsonyabb képzettségűek ledolgozott óráinak számát tekintve, sem a munkahely/népesség arány tekintetében.

Az ösztönzők egyenlegének másik oldalán a bűnözéssel szerezhető jövedelmek állnak. Miután a bűnözők nem teszik közzé jövedelmi adataikat, nincsenek pontos becsléseink arról, mennyi hasznot hoz a bűnözés, még kevésbé arról, hogy mennyit változott a bűnözés jövedelmezősége. A kérdőívekre adott válaszokból, illetve a megkérdezettek bűnözéssel kapcsolatos feltételezéseiből ugyanakkor az derül ki, hogy elsősorban a fiatalok körében emelkedett a bűnözés jövedelmezősége. Egy 1980-ban Bostonban, Chicagóban és Philadelphiában végzett felmérés során megkérdezték a fiatalokat: mit gondolnak, többet kereshetnének-e „az utcán”, mint legálisan? Ugyanebben a vizsgálatban voltak kérdések arról is, hogyan ítélik meg bűnözési lehetőségeiket. 1989-ben a bostoni ifjúságkutatás keretében ugyanezeket a kérdéseket tették fel. A két felmérés között azoknak az aránya, akik szerint az utcán többet kereshetnének, 31, illetve 41 százalékról 63 százalékra emelkedett. Azoknak az aránya, akik úgy gondolták, hogy naponta akár több alkalommal is módjuk lenne illegális jövedelmet szerezni, megkétszereződött, és 1989-ben már csaknem elérte az 50 százalékot (Freeman 1992).

Az 1980-as felmérés szerint a fiatalok bűnözésből szerzett, éves átlagos jövedelme 1807 dollár volt, míg az 1989-es felmérés 3008 dollárt mutatott ki, ami reálértéken mintegy 5 százalékos növekedést jelent. Az éves jövedelem tehát nem túl magas: még akik heti egy bűncselekményt vallottak be, 1989-ben ők is csak 5400 dollár éves jövedelemre tettek szert. Ám ha „órabérre” fordítjuk le ezeket az összegeket, Bostonban 1989-ben 10 dollár körüli értéket kapunk. Ez meghaladja a legális munkával szerezhető 7,5 dollárt és azt az 5–6 dollárt, ami a társadalombiztosítási járulék és az adók levonása után megmarad belőle.

A felnőtt bűnözők jövedelmeire vonatkozó becslések hasonló eredményeket mutatnak. Az 1990-ben washingtoni droggereskedők körében végzett vizsgálat (Reuter, MacCoun and Murphy 1990) szerint havi nettó 2000 dollár volt a jövedelmük, ami órabérben kifejezve 30 dollár, s így módon „a droggereskedelem órabérben számolva lényegesen jövedelmezőbb, mint bármilyen legális munka”. További számítások szerint a droggereskedők illegális jövedelme annyival haladja meg a törvényes úton megszerezhető, hogy pénzügyi szempontból megéri minden két évi kereskedés után egy évet börtönben tölteni. Egy 1996-os börtönfelmérés adatai alapján kimutatható, hogy akik csak bűnözésből szereztek jövedelmet, átlagosan évi 24 775 dollárt (Freeman 1992) „kerestek”, ami nagyjából összhangban van az említett havi 2000 dolláros összeggel. Az ilyen válaszadók ugyanakkor olyan kevesen voltak, hogy statisztikailag nem tekinthetők reprezentatívnak. Wilson és Abrahamse (1992) szerint azonban a betörésből, lopásból, rablásból és csalásból származó jövedelmek nem túl magasak, és az adott személy számára elérhető legális jövedelemnél alacsonyabbak is lehetnek (bár ez nem feltétlenül igaz, ha órabérben számolunk).

A bűnözésből származó jövedelmek tekintetében potenciálisan fontos té-

nyező lehet a kábítószeres iránti kereslet növekedése, ami részben az új drogok és új források megjelenésével függ össze. 1992-ben a nem kábítószeres ügyben letartóztatottak között nagyon nagy számban voltak, akiknél pozitív volt a drogteszt (50–80 százalék), és a börtönbe kerülők között is sokan voltak, akiket kábítószerrel való visszaélés miatt ítélték el. Sokan követtek el bűncselekményt azért, hogy kábítószerre szerezzenek pénzt: a kokain- és crackfogyasztók 39 százaléka ismerte el, hogy bűncselekményt követett el a kábítószerre szükséges pénz megszerzéséért.

A bűnözés jövedelmezőségét egy további tényező is befolyásolja: a siker esélye. Ha az elkövetőt elfogják, aligha tesz szert jövedelemre. Ha börtönbe kerül, a büntetés ideje alatt nem lesz legális jövedelme, és szabadulása után még kevesebb vagy semmi lehetősége sem marad a legális jövedelemszerzésre. Miután a nyolcvanas években nőtt a valószínűsége annak, hogy az elkövetők börtönbe kerülnek, lehetséges, hogy a bűnözés valós „jövedelmezősége” csökkent, annak ellenére, hogy a legális kereseti lehetőségek is drasztikusan szűkültek. E hipotézis ellenőrzésére megvizsgáltam a börtönbüntetés valószínűségét a különböző bűncselekmények esetében 1974–1986 között. Kiderült, hogy a legnagyobb mértékben – 9,1 százalékponttal – a rablásért való büntetés valószínűsége növekedett. Langan szerint 1986-ban az átlagos börtönben töltött idő 15 hónap volt, ami azt jelenti, hogy a szabadságvesztés 11 százalékkal csökkenti a fogvatartott legális jövedelmét (feltételezve, hogy a büntetés alatt egyébként teljes munkaidőben dolgozna). Ez a visszaesés lényegesen kevesebb, mint a legális keresetek reális, 30 százalékos csökkenése.

Egy részletesebb elemzés során össze lehet vetni a legális keresetek csökkenésének és a börtönbüntetés növekvő valószínűségének hatását az egész élet során megszerzett jövedelemre. Ebben az elemzésben hosszabb távú hatásokkal is számolni kell: mennyiben növeli a börtönbüntetés ténye annak esélyét, hogy egyre szigorúbb büntetéseket szabnak ki, a legális kereseti lehetőségek szűkülését, az illegális lehetőségek bővülésének valószínűségét stb. A legális jövedelmek ismert mértékű csökkenése mellett azonban kétséges, hogy a büntetés megnövekedett valószínűsége kiegyenlítené a jövedelemmérséklést, és a fiatal férfiakat elfordítaná a bűnözéstől.

Ha a börtönbüntetés lényeges, pénzben nem mérhető „költségekkel” is járna (a börtön nem kellemes hely, hacsak az ember nem nagy jövedelemmel rendelkező, fehérgalléros bűnöző), a büntetés növekvő esélye elriaszthatná az elkövetőket. Ám ahogyan egyre több fiatal kerül börtönbe az alacsony jövedelmű körzetekből, sok megfigyelő szerint nagymértékben csökken a hatása a büntetés egyik hagyományos, nem pénzbeli hátrányának, a büntetett előélet stigmatizáló hatásának. Ha az elítéltek számával arányosan csökken a stigmatizáló hatás, meggyengül a börtönbüntetés visszatartó ereje.

A pénzügyi számítások összefoglalásaképpen elmondhatjuk, hogy a nyolcvanas években az illegális úton szerzhető jövedelmek a legális kereseti lehetőségekhez képest növekedtek, és hogy az egy óra alatt megszerezhető illegális jövedelem meghaladta a legális jövedelmet. A következő kérdés az, hogy az emberek elég nagy számban reagáltak-e erre a változásra, s ez va-

lóban lényeges mértékben hozzájárulhatott-e a bűnelkövetési hajlam növekedéséhez.

Reagálások a bűnözés „jövodelmezőségére”

Sokféle bizonyíték támasztja alá, hogy a fiatal férfiak reagáltak a bűnözés gazdasági ösztönzőire, és ez elég nagy szerepet játszott a bűnelkövetési hajlam növekedésében.

Először is a bűnelkövetők demográfiai adatai szerint aránytalanul sok közöttük az alacsony legális kereseti kilátásokkal rendelkező: a fiatal, az alacsony képzettségű, a rossz teszt eredményeket elérő stb. Az legalábbis valószínű, hogy ezek a tényezők nagyobb mértékben korlátozzák a legális kereseti lehetőségeket, mint az illegálisakat. A kutatási adatok szerint az iskolai végzettség, a kor és az eredmények jobban hasznosíthatók a normális munkaerőpiacon, mint a bűnözésben.

Másodszor: a munkanélküliség, úgy tűnik, nagyobb bűnözéssel jár. A magas munkanélküliségi adatokat mutató körzetek például általában magasabb bűnözést is mutatnak – bár a statisztikai összefüggés nem elég erős. Az egyének vizsgálata azt mutatja, hogy az elkövetők hajlamosabbak bűncselekményt olyankor elkövetni, amikor munkanélküliek. A longitudinális vizsgálatok pedig azt mutatják, hogy a „garázda magatartást folytatók” nagyobb valószínűséggel akkor hagynak fel ezzel, amikor van munkájuk, és nem akkor, amikor munkanélküliek.

Harmadszor: a nagyobb egyenlőtlenség nagyobb mértékű bűnözéssel jár. Még a gyilkossági arányok is korrelálnak az adott városon belüli egyenlőtlenséggel, amit a legrészletesebben Lee 1970-ben és 1980-ban végzett vizsgálatai támasztanak alá. Lee becslése szerint az egyenlőtlenségek nyolcvanas években végbement növekedése 10 százalékos bűnözés-növekedést eredményezett.

Negyedszer: az elkövetők alacsonyabbnak vélik a bűnözéssel járó kockázatot, a jövodelmezőségét magasabbra értékelik, és alacsony legális órabérrel rendelkeznek. Viscusi számításai szerint a kockázatról és a jövodelmezőségről alkotott vélemény hatással volt a fiatal feketék bűnözésbe való bekertülésére. Határozott összefüggés van a bűnelkövetés és aközött, hogy az egyén úgy véli-e, hogy több jövedelemre tehet szert az utcán, mint legálisan. Grogger számításai szerint a kevésbé képzett fiatal férfiak jövedelmének visszaszerzése a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig tartó időszakban 23 százalékos bűnözés-növekedést eredményezett, amit alátámaszt az az adat, amely szerint az adott időszakban a fiatal férfiak letartóztatási aránya 18 százalékkal nőtt.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy nincsen szükség bonyolult számításokra a bűnözés relatív jövodelmezősége és a bűnelkövetési hajlam közötti összefüggés felfedezéséhez:

1. táblázat

Bűnözésből származó jövedelmek 1979-ben – börtönbüntetések valószínűsége

A bűnözésből származó jövedelem aránya 1979-ben	A börtönbe kerültek aránya 1980 után	Minta
semmi	3,8	4385
nagyon kicsi	7,7	984
1/4 körül	6,2	128
1/2 körül	17,3	98
3/4 körül	29,5	44
csaknem mind	23,1	52

Forrás: National Longitudinal Survey of Youth

Ötödször: az alacsonyabb jövedelemkategóriákban csökkent a férfiak által munkában töltött idő, ahogyan csökkentek jövedelmeik is, méghozzá olyan mértékben, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni őket a bűnözés utánpótlása szempontjából. Az a tény, hogy a rosszul fizetett férfiak kevesebbet dolgoztak, ahogy csökkent a reálbérük, összhangban áll azzal, hogy egyre több időt fordítottak bűnelkövetésre, bár nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban bűnözésre fordították volna megnövekedett szabadidejüket.

Hatodszor: sok fiatal kombinálja a bűnözést és a munkát, s könnyen vált közöttük. Mivel a legtöbb elkövető önfoglalkoztató, és az amerikai munkaerőpiacon nagy a fluktuáció, a legtöbb fiatal férfi számára a bűnözés és a munka nem dichotóm választási kényszer. Joe-nak van állása, kirabol valakit a sötét utcán, és a hétvégén drogot árul. Harry egy darabig drogot árul, majd túl veszélyesnek találja az utcát, ezért egy időre legális munkát vállal, majd elveszíti az állását és újra kábítószer-kereskedelembé fog. Az etnográfiai kutatások szerint a fiatal drogkereskedők körében gyakran átfedés van a legális munka és az illegális tevékenység között. Más adatok szerint sok fiatal férfi tartja ideiglenesnek vagy átmenetinek az illegális jövedelmet, amivel kiegészíti az alacsony vagy más oknál fogva kedvezőtlen legális jövedelmét. Mások számára a legális munka lehetőséget teremt a kockázatosabb illegális tevékenységhez, vagy éppen szélesíti a piacot az illegális árukkal és szolgáltatásokkal kereskedők számára. A 2. táblázat négy bűnelkövetési csoportban mutatja a fiatal férfiak foglalkoztatottságát. A minta az iskolába nem járó, katonai szolgálatot nem töltő fiatalokra és bizonyos bűncselekményekre (bolti lopás, lopás, drogkereskedelem, autólopás, betörés, tiltott szerencsejátékban való részvétel) korlátozódik.

A felmérés hetében munkával rendelkezők aránya (%) bűncselekmény-csoportok szerint

	Követett-e el bűncselekményt		Minta	
	igen	nem	igen	nem
bevallottan elkövetett vagyon				
elleni bűncselekményt	70,3	73,3	2369	1847
elismerte, hogy van illegális jövedelme	66	73,2	951	3265
vád alá helyezték	58,6	71,5	744	3279
a következő évben börtönbe került	30,4	65,5	46	4223

Forrás: National Longitudinal Survey of Youth

Az adatok azt mutatják, hogy a bűnelkövetők között alacsonyabb a munkával rendelkezők aránya, bár a különbség mértéke szerény az alacsonyabb bűnelkövetési kategóriákban, s csak az egy éven belül börtönbe kerültek között tűnik a munka és a bűnözés nagyjából egymást kizárónak: a különbség itt 35 százalékpont.

A felmérések azt mutatják, hogy sok fiatal számára a legális és az illegális munka közötti határvonal nem éles: mindkettő pénzkereseti lehetőség. Ez a magatartásminta megnöveli annak a lehetőségét, hogy a fiatalok bűncselekményt kövessenek el: a legális és illegális lehetőségek egyaránt rendelkezésre állnak, s ha az adott személy által elképzelt minimális jövedelmet meghaladja a várható kereset, élni fog az alkalommal: valakinek segítségére van szüksége a lopott áru eladásában, egy kihalt utcában parkol egy autó, a helyi gyorsbüfé felvételt hirdet stb. Összegezve: az adatok egybevetésével alátámasztható az a vélekedésünk, hogy a fiatal férfiak értékelhető mértékben reagálnak a bűnözésből megszerezhető haszonra. Ha pedig a bűnelkövetésre való hajlandóság kellő mértékben megvan, könnyen belátható, miért mondott csődöt az Egyesült Államokban az 1980-as és 1990-es években a standard büntetési modell („zárd be a bűnözőket, akkor nem követnek el újabb bűncselekményeket, tehát csökken a bűnözés”). A modell azért is megbukhat, mert csökkennek a legális jövedelmek, a bűnelkövetés lehetőségei pedig növekszenek (esetleg az illegális drogkereskedelem piacának bővülése miatt), s így elnyomják a büntetés hatását. A standard büntetési modell az egyénre koncentrálna a piac helyett, és eltúlozza a növekvő mértékű büntetés hatását a bűnözésre. Természetesen még így sem zárható ki, hogy a büntetésnek jelentős elrettentő hatása lehet.

Ahhoz, hogy a büntetés valódi hatását megismerjük, meg kell vizsgálni a bűnözés összefüggését a börtönpopuláció számának változásaival. Marvell és Moody (1994) becslése szerint a börtönpopuláció 10 százalékos növekedése 1,6 százalékkal csökkenti a bűnözést, míg Levitt (1995) más változók alkalmazásával 4-6 százalékra becsüli ezt a hatást.

Bűnözés, börtön és gazdasági élet

A bűnözés társadalmi költségeinek két összegző mutatója van. Az egyik véglet: képzeljük el, hogy a társadalom nem költ semmit a bűnözés ellenőrzésére. Ebben az esetben a bűnözés összes társadalmi költsége kifejezhető az elvesztett vagyon és élet, illetve a szenvedés értékével. A másik véglet: a társadalom olyan sokat költ a bűnözés megfékezésére, hogy egyáltalán nem történnek bűncselekmények. A bűnözés társadalmi költségeit ebben az esetben a börtönök, a rendőrség fenntartási költségei és a polgárok megelőző intézkedései teszik ki – ezeket az összegeket másra is lehetne fordítani. Az utóbbi eset illusztrálásaként lássunk egy példát a *New York Times*-ből (1995. április 12. p. A 21.): „1995-ben California többet költött a börtönökre, mint a felsőoktatásra. A börtönökre fordított összeg aránya az állam költségvetésében az 1980-as 2 százalékról 9,9 százalékra nőtt, míg a felsőoktatási kiadások aránya 12,6 százalékról 9,5 százalékra csökkent. A börtönben lévők száma 23 500-ról 126 100-ra nőtt, és 17 új börtönt építettek.”

Minden társadalom valahol a két véglet között helyezkedik el. A bűnözéssel kapcsolatos veszteségek bizonyos megelőzésére fordított kiadáshoz vezetnek, míg a megelőzési költségek korlátai a bűnözés „elfogadható” szintjét eredményezik. A társadalmi optimum akkor áll elő, ha a társadalom éppen annyit költ kontrollra, hogy az újabb ráfordított pénz összege megegyezik azzal az összeggel, amennyivel a ráfordítás következtében a bűnözés társadalmi költségei csökkennek. Ehhez pedig ismerni kell, hogy miként változnak a bűnözés társadalmi költségei a bűnözés mértékének változásával, és hogy mennyire hatékonyak a különböző megelőző programok.

A bűncselekmények átlagos költségeit nehéz felmérni: a National Crime Survey az áldozatok becslései alapján értékeli a közvetlen pénzbeli veszteséget és az orvosi költségeket. Az 1992-es felmérés szerint egy átlagos betörés 834 dollárba, az autólopás 3990 dollárba, a rablás 555 dollárba került. Az átlagos költség számításakor figyelembe vették a munkaidő-kiesést is, így az áldozatok átlagos teljes anyagi vesztesége bűncselekményenként 532 dollár volt, ami összességében 17,6 milliárd dollárt tesz ki az adott évben. Ez a GDP 0,3 százalékának felel meg.

Egyes kriminológusok sokkal szélesebb körben állapítják meg a bűnözés költségeit: ezek a megközelítő becslések tartalmazzák a nem pénzbeli károkat, a pszichológiai problémákat is. Egyesek bevonják a börtönbe kerülő elkövető kiesett legális jövedelmét, mivel az hatással van az elítélt családjának helyzetére (a férfi elítéltek 56 százalékának van 18 év alatti gyermeke), és a családnak nyújtandó szociális segélyeket tehet szükségessé. Mások kizárják a vizsgálatból a kiesett jövedelmet, mivel annak nagyobb részét az elítéltek felélik. Senki sem tudja felmérni a családok szenvedéseit. Minden problémával együtt, ezek a számítások sokkal realisabbak, mint azok, amelyek csak az ellopott pénzre koncentrálnak, és az eredményeik természetesen jóval meghaladják az utóbbiakét. Egy rablás során például az aktuális pénzbeli veszteség 11-szeresére teszik az egyéb veszteségeket (halálfelelem, szenvedés stb.). Az ily módon számított átlagos költség egy bűncselekményre 2300 és 3000 dollár között van, ami az 1993-ban elkövetett 14,1 millió bűn-

cselekménnyel számolva 32–42 milliárd dollárt jelent, a GDP 0,5–0,7 százalékát.

A bejelentett bűncselekmények száma természetesen jóval kisebb a valószínűsítően elkövetettekénél, de azt nem lehet biztosan megmondani, hogy vajon növelné vagy csökkentené-e az átlagos költséget, ha minden bűncselekmény ismertté válna. Egyes bűncselekmények kisebb veszteséggel járnak, míg más, be nem jelentettek sokkal nagyobb veszteséget jelentenek (egy biciklilopás sokkal kisebb veszteség, mint például a nemi erőszak, vagy egy gyermek bántalmazása, vagy a családon belüli erőszak). Ha a becsléseinkben ezeket a tényezőket is figyelembe vesszük, a bűnözés társadalmi költségei elérhetik a GDP 1,2–1,6 százalékát.

Végezetül számolni kell az elítéltek termelésének kiesésével is. Bár többségük alacsonyan képzett, és ha szabadlábban volna, munkanélküli lenne, még az alacsonyan képzett férfi munkaerő 2 százaléka is 0,5–0,7 százalékot adna hozzá a GDP-hez, ami az összes bűnözéssel kapcsolatos veszteséget a GDP 2 százalékára emeli. Ezek a költségek támasztják alá a bűnözés kontrollját célzó kiadások szükségességét, beleértve a börtönök és alternatív büntetési formák fenntartását, és minden olyan szociális programot, amelynek célja a bűnözés megelőzése. Az állam és a polgárok által a bűnözés kontrolljára költött összegek sokkal inkább mérhetőek. A bűnildőzés és igazságszolgáltatás rendszerére 1990-ben 74 milliárd dollárt, a GDP 1,3 százalékát költötték. Az Egyesült Államok munkaerejének 2 százaléka dolgozik ebben a szférában. A rendszeren belül a legnagyobb kiadást a börtönök jelentik. 1990-ben 25 milliárd dollárt költöttek rájuk. 1,14 millió elítélttel számolva az átlagos költség fejenként 22 000 dollár volt.

A másik nagy költségcsoportot a magánkiadások jelentik. A magánbiztonsági szolgálatok az Egyesült Államok leggyorsabban növekvő foglalkozási csoportját jelentik, 1992-ben a foglalkoztatottak 0,6 százalékát adták. A magánháztartások és a munkahelyek egyaránt jelentős megelőző lépéseket tesznek. A magánszemélyek több pénzt költenek a biztonságukra oly módon is, hogy például taxival mennek haza a mozi után, cégeiket inkább az elővárosokban működtetik és nem a városközpontokban stb. Úgy vélem, nagyjából a GDP 0,6 százalékának megfelelő összeget költik ezekre az intézkedésekre, az őrségektől a biztonsági berendezésekig.

Mindent egybevetve, a GDP mintegy 2 százalékát fordítjuk a bűnözés kontrolljára. Bizonyos szempontból ez egyszerűen része egy modern állam működési költségeinek, más szempontból viszont szintiszta veszteség. A kiadások oldaláról nézve, ha meg tudnánk állapodni a potenciális elkövetőkkel abban, hogy nem válnak bűnözővé, vagy olyan politikákat tudnánk kidolgozni, amelyek képzik őket vagy támogatják az elhelyezkedésüket, és így térítik el őket a bűnözéstől, erre akár a GDP 4 százalékát elkölthetnénk (a jelenlegi 2 százalék veszteség és a 2 százalék költség összegét), és jelentősen javíthatnánk a társadalom közérzetét.

A kriminológusok az elmúlt években sokat vitatkoztak azon, hogy vajon kifizetődőek-e a börtönök. Zedlewski (1987) szerint a börtönbüntetés haszna a költségéhez képest 17-szeres. Ez a becslés azonban azon a feltevésen alapul, hogy minden elítélt 180 bűncselekményt követne el, ha szabadlábban

volna. A szerényebb becslések szerint az átlagos bűncselekmény-számú (12–15) elítéltek esetében a haszon/költség arány egynél nagyobb, de már egynél kisebb azok esetében, akik kevesebb bűncselekményt követnek el. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a börtönbe kerülő elkövetők helyébe újabbak lépnek, az alacsonyabb értékek látszanak megalapozottnak.

A börtönök kifizetődőségéről szóló viták azt mutatják, hogy a bűnözéssel összefüggő veszteségek éppen elég magasak ahhoz, hogy a börtönbüntetések jelenlegi számát indokolják, de ennél sokkal magasabbat már nem, és hogy az alternatív büntetési módszerek költség-hatékonyabbak lehetnek bizonyos jelenlegi elítéltek esetében is. Clear és Braga (1995) jó áttekintést adnak ezekről a módszerekről: házi őrizet, elektronikus megfigyelés, feltételes szabadlábra helyezés stb. A bűnözéssel összefüggő veszteségek aránya azonban azt is alátámasztja, hogy még a viszonylag drága munkahelyteremtés/bűn-megelőzés típusú programok is kiállnák a költség/haszon próbát. Bár nem ismerünk „csodaszert”, az sem igaz, hogy minden ilyen program szükség-szerűen megbukik.

Mindenesetre, ha helyes az a megállapítás, hogy az alacsony képzettségű férfiak munkaerőpiacának összeomlása hozzájárult ahhoz, hogy nagyobb számban váltak bűnelkövetők; és az is igaz, hogy a fiatalok körében az utánpótlás elegendő ahhoz, hogy az igazságszolgáltatás növekvő költségek mellett is éppen csak lépést tartson a bűnözéssel, akkor nehezen képzelhető el olyan hosszú távú megoldás, amelynek ne lenne része a *munkaerőpiaci lehetőségek javítása a kevésbé képzett fiatalok számára*. Bizonyos, hogy a legális munka vonzóbbá tételéhez szükség van a büntetések szigorítására – amint ez ma az Egyesült Államokban zajlik –, ám az is biztos, hogy a folyamatnak hasznára válna a legális munka jövedelmezőségének növelése is. A két megközelítés egyidejű alkalmazása – több forrás biztosítása a rendőrségnek, a bűnözők bebörtönzése a legaktívabb időszakokban (és nem 40–60 éves korukban), és ezzel együtt a kevésbé képzettek legális jövedelemszerzési lehetőségeinek növelése – alighanem legalább a fiatalok egy részénél megelőzné a bűnelkövetést. Bármely efféle politika kritikus része természetesen az utóbbi: a legális lehetőségek biztosítása. Korunk kérdése az, hogyan lehetne a kevésbé képzett amerikai férfiak munkaerőpiacát erősíteni és visszafordítani jövedelmeik és kereseti lehetőségeik nagyarányú csökkenését. A válasz mind a bűnözésre, mind egy sor más, társadalmi gondra hatással lesz.

Fordította: Kiss Róbert

Irodalom

- Blackburn, Kim–David Bloom–Richard Freeman: The Declining Economic Position of Less Skilled American Men. In: Burtless, Gary (ed.): *A Future of Lousy Jobs? The Changing Structure of U. S. Wages*, Washington D. C.: Brookings Institution, 1990. 31–76.
- Cavanagh, David P.–Mark A. R. Kleiman: *A Cost Benefit Analysis of Prison Cell Construction and Alternative Sanctions*. Cambridge Mass., June 1990.
- Clear, Tobin–Anthony Braga: Community Corrections. In: Wilson, J. Q.–Joan Petersilia (eds.): *Crime*. San Francisco: Institute for Contemporary Studies, 1995. 421–444.

- Cohen, Mark A.: Pain, Suffering and Jury Awards: A Study of the Cost of Crime to Victims. *Law and Society Review*, 1988, 22:3, 537-555.
- Dilulio, John-Anne Piehl: Does Prison Pay? *Brookings Review*, Fall 1991, 4, 29-35.
- Freeman, Richard: Crime and Labor Market. In: Wilson, J. Q.: *Crime and Public Policy*, San Francisco: Institute for Contemporary Studies, 1983, 89-106.
- Freeman, Richard: Crime and the Employment of Disadvantaged Youth. In: Peterson, George-Wayne Vroman (eds.): *Urban Labor Markets and Job Opportunity*, Washington D. C.: Urban Institute, 1992. 201-237.
- Langan, Patrick: America's Soaring Prison Population, *Science*, March 29, 1991, 251, 1568-1573.
- Levitt, Steven: The Effect of Prison Population Size on Crime Rates: Evidence from Prison Overcrowding Litigation, mimeo. Harvard University, February 1995.
- Marvell, Thomas-Carlisle Moody: Prison Population Growth and Crime Reduction, *Journal of Quantitative Criminology*, 1994, 10:2, 109-140.
- Reuter, P., R. MacCoun-P. Murphy: Money from Crime: a Study of the Economist of Drug Dealing in Washington D. C., Santa Monica, Calif.: Rand Drug Policy Center, 1990.
- Zedlewski, Edwin: Making Confinement Decisions, U. S. Department of Justice, Washington D. C., 1987.

or a tart

Sérült gyermeket nevelő szülők önszerveződése

Küzdelem a szociális kirekesztés ellen A civil társadalom erősítése

Egészen speciális történelmi korszakot élünk át a nyolcvanas évek közepe óta. Olyan korszakban vagyunk, amelyet megelőzően egy nemzedék nőtt fel polgári öntudat, a saját kezdeményezések sikerélménye nélkül. Egy nemzedék, aki gyermekeit is arra nevelte, hogy nem érdemes lázadni, hiszen majd megmondják, mit kell tenni. Egy nemzedék, amely nem szokott hozzá az önálló gondolkodáshoz, akit irányítottak. Egy nemzedék, akit egymás kijátszására, nem pedig egymás segítésére tanított meg az élet, akinek természetessé vált a „kiskapuk” keresése, mert egyébként nem boldogult.

Kutatómunkánk és helyzetfelméréseink, valamint civil kezdeményezéseink egy olyan időszakban zajlottak, amikor a civil társadalom kezdeti, bátortalan lépéseit tette meg. Egy olyan időszakban, amikor a politikai rendszerváltás magába szippantotta a civil társadalmat újratereztető erők jelentős részét. A civil társadalom épüléséhez és erejéhez sokak közös meggyőződése, hite és áldozatkészsége mellett karizmatikus egyéniségek is kellenek, akik a kisebb-nagyobb közösségekben szerepvállalással, sikerek visszajelzésével bátorítani képesek a környezetükben élőket, azokat, akik még nem hisznek saját maguk erejében. A politikai és gazdasági szintén naponta mérkőző kimerült személyek csak energiáik kicsiny részét képesek a civil mozgalmak szárnybontogatásainak szentelni. Ráadásul sokszor minden jó szándék ellenére hatalmi helyzetükből fakadóan úgy próbálják segíteni a civil társadalom kibontakozását, hogy inkább összekuszálják és identitásában megkérdőjelezzik a karitatív, társadalmi célok érdekében munkálkodás tisztaságát.

Ugyanakkor a hatalomtól távol álló, a kulcsszereplők által kevésbé ismert egyének és az általuk irányított szervezetek a civil társadalom palettáján némán küszködnek. Nem válik ismertté és formáló erővé, amit tesznek. Hiába alkotják a non-profit szervezetek derékhadát, anyagiakkal alig rendelkeznek és céljaikat is sokszor feladni kényszerülnek a teljes létbizonytalanság miatt.

Ez különösen jellemző a civil társadalom szociális-egészségügyi szférájában munkálkodó civilekre, akik legfeljebb 20 százalékát képviselik az összes nem kormányzati szervezetnek. Közöttük találjuk a legtöbb sérülttel foglalkozó civil alapítványt és egyesületet. Sokkal kevesebb ilyen szervezet létezik, mint amennyire a fogyatékkal élő felnőtteknek és gyermekeknek, valamint a sérültek családjának segítéséhez szükség lenne. Ezen a területen a civil mozgalmak hiánya jellegzetes következményeket vont maga után. Egyrészt azt, hogy a fogyatékos személy és családja igen gyakran elszigetelődött, dominánssá vált a fogyatékosok dehumanizált intézeti el-

helyezése és társadalmi elhanyagolása. Egy nemzedék nőtt fel úgy, hogy alig látott fogyatékos embert, hiszen sem az iskolában, sem a munkahelyén nem láthatta őket, másutt még kevésbé találkozhatott velük. Így arról sincs fogalma, hogyan segíthetne sérült embertársain, ha egyáltalán eszébe jut ilyesmi. Évtizedeken át senkinek nem volt fontos, hogy akár egyetlen középületet vagy utat úgy építsen meg, hogy azt a nem minden téren teljes képességű emberek – sérültek, öregek, átmenetileg vagy tartósan mozgásban, látásban, hallásban akadályozottak – is használhassák. Ez a bánásmód olyan további hátrányokat okozott a képességeikben amúgy is akadályozott embereknek, amit még kevésbé tudtak elviselni, akár saját otthonukban, akár egy intézetben voltak elzárva a társadalomtól.

Az állam paternalisztikus bánásmódja és a sérültek szüleinek és más hozzátartozóinak vágya egy humánusabb, kevésbé korlátozó bánásmód iránt rendkívül távolinak tűnt egymástól még 15 évvel ezelőtt is. Ennek kialakulásában a hiányzó civil társadalomnak rendkívül jelentős szerepe volt. Hiányzott ugyanis az a köztes társadalmi réteg, amely a hatalom túlkapásai és helytelen elvei ellenében az állampolgárok jogait védte volna és a polgárokat segítve elképzeléseinek hangot adhatott volna.

Ehhez társul az a szemlélet, amely nemcsak a sérülteket és hozzátartozóikat tekintí csökkent értékűnek, de még a velük foglalkozó szakemberek presztízsét is mélyen a nem fogyatékosokat ellátóké alá sorolja. Ez a megítélés a sérülteket és a velük foglalkozó specialistákat akaratlanul közelebb hozta egymáshoz. Nem véletlen, hogy a sérült gyermeket nevelő szülők a legközelebbi kapcsolatrendszerükben a gyermekkel foglalkozó terapeutákat jelölték első helyen (ld. Országos családfelmérés eredményei – Béres és Vekerdy cikke e számban), de az sem, hogy a sérülteket segítő civil mozgalmat szakemberek kezdték felébreszteni, és még ma is ők az élharcosai e tevékenységnek.

Az elmúlt évek során, amióta a civil mozgalmak igen gyorsan erősödnek, és nem-állami szervezetek egyre több helyen hoznak létre sérülteket ellátó szolgáltatásokat, alig sikerült változtatni a sérültek elfogadásához vezető alapvető elvekkel kapcsolatos megkövült állami szemléleten. Ebből eredően továbbra is hiányzik az egyenlő esélyek feltételeinek és gyakorlásának lehetősége, a teljes körű ellátás hozzáférhetősége, a civil szférában működő ellátó rendszerek szakmai, jogi és finansziális elismerése, a „fogyatékosügy” társadalmi elismerése, és sorolhatnánk. A vizsgálatok időszakában és a kötet megjelenésekor még nincs elfogadott Esélyegyenlőség törvény és Non-profit törvény, de Magyarország már csatlakozott a Nemzetközi Normák aláíróihoz, megalkotott a sérültek ellátását illetően egy viszonylag jelentős előrelépést ígérő, modern Oktatási és Szociális törvényt, amelyek végrehajtása azonban még a feltételek hiánya miatt jelentősen akadozik.

Az *Esély* jelen számában megjelenő írások olyan szakemberek tollából származnak, akik évtizedek óta foglalkoznak a sérült emberek helyzetének kutatásával illetve a sérültek ellátásával és segítésével szakmájuk révén. A két nemzetközi kutatás azonban, amelyek eredményeihez kötődik a közlések tartalma, alapvetően minden szakember „civil” létformájához kapcsolódott. Mindannyian szaktudásuk javát igyekeztek felhasználni civil segítőként abban a munkában, amelynek eredményeit most közreadjuk a sérült emberek ügye iránti elkötelezettségünk bizonyítékeként.

Vekerdy Zsuzsanna
Magyarország

Katus József
Hollandia

Katus József

Fogyatékos gyermekek szülei
önszerveződésének segítése Magyarországon:
kutatás, tennivalók és a nemzetközi
együttműködés kérdései

A következőkben egy olyan projektet szeretnék bemutatni, amely a kutatást és a cselekvést egyaránt magában foglalja, és amelynek célja az volt, hogy elősegítse a sérült gyermekeket nevelő szülők önszerveződéseit Magyarországon. A program a holland kormány pénzügyi támogatása révén jött létre, a sérült gyermekek helyzetének javítását, valamint a civil társadalom erősítését tűzte ki céljául. Ez a megközelítés első látásra meglepő lehet, de ha megvizsgáljuk általában a posztkommunista országok, s azon belül konkrétan Magyarország helyzetét, látható, hogy reális a megközelítés. A projekt eredményei sikeresnek mondhatóak. Ezt azonban csak korlátok között szabad értelmezni, hiszen azokra, akik ennek a kivitelezésében részt vesznek, és sok munkát végeztek, most majd még több munka vár a jövőben.

Átmenet

A Kelet-Közép-Európa országaiban zajló átmenet negatív hatásai – elsősorban a munkanélküliség, a szegénység és a társadalom széthullásának növekedésével (Ners és mtsai 1995:10–16) – a társadalom nagy részét érintik, de legrosszabb helyzetben a minimális nyugdíjon élő idősök, a munkát nem találó fiatalok, és az olyan hátrányos csoportok vannak, mint a sérültek. A helyzetet még jobban súlyosbítja, hogy leépültek azok az intézmények például, amelyek az oktatás vagy az egészségügyi és közjóléti szolgáltatások biztosítására létesültek.

Gyakran figyelmen kívül hagyják az átmenet szociálpszichológiai aspektusait. Különösen ártalmas, ha a múlt érdemeit elutasítják (Ferge 1996:102–103). Az előző rendszernek ez a fajta érvénytelenítése az elmúlt fél évszázadban kétszer is megtörtént. Először a háború után, amikor a kommunisták kerültek hatalomra, és a társadalom újjászervezését úgy hajtották végre, hogy abból mindent kizártak, ami nem volt a kedvük szerint való. Másodszor

1990-ben, amikor – ha nem is azonos módon de –, sokan azon fáradoztak, hogy teljesen kitöröljék az úgynevezett szocialista múltat. Ferge szerint a múlt delegitimizálása azért káros, mert egy „olyan kulturális vákuumot hoz létre, amely aláássa az emberek folytonosságérzését. Ha a történelmüket eltörlik, identitásuk és életük értelme kérdőjeleződik meg. Ha pedig nincsen múlt, nehéz jövőt teremteni.”

A rendszerváltás kezdetének euforikus napjaiban Kelet-Közép-Európa nemzetei demokráciát és egy jobb életet reméltek. Azóta azonban megtanulták, hogy a szabad választások önmagukban még nem jelentenek működő demokráciát, és a privatizáció sem hoz automatikusan kielégítően működő szabadpiacot. Az emberek kiábrándultak a demokrácia és kapitalizmus eszméjéből, hiszen azt látják, hogy míg sokan még szegényebbek lettek, néhányan szokatlanul gyorsan meggazdagodtak, virágzik a korrupció és perdöntő a pénzhűség.

Különösen kritikus a fiatalok kiábrándultsága, mivel az új demokráciák jövője nagymértékben függ tőlük. A fiatalok azonban korlátoznak és homályosnak látják jövőbeli lehetőségeiket, és pesszimisták. Emellett a legtöbbször nem hajlandó arra, hogy átfogó politikai ideológiákat támogasson, vagy politikai pártokhoz csatlakozzon.

Civil szerveződések

Hiba lenne azonban azt hinni, hogy a jelenlegi politikától való idegenkedés egyúttal általános politikai közömbösséget is jelent. A fiatalok ugyan idegenkednek a politikai pártoktól és azok vezetőitől, de érdeklődnek a civil társaságok vagy nem kormányzati szervezetek (NGO-k¹) iránt, amelyek a civil társadalmat alkotják, és amelyek politikai funkciói egyre jelentősebbek. Hasonló jelenség a régebben működő demokráciákban is ismert. A holland politikusok például amiatt aggódnak, amit ők a politika és az emberek közötti szakadéknak neveznek, és ami abból származik, hogy az utóbbiak egyre kevésbé érdeklődnek a hagyományos politikai pártok iránt. Ugyanakkor azonban támogatják az úgynevezett „egytemáji szerveződések”², amelyek a környezetvédelmet, emberi jogok betartását, etnikai vagy más kisebbségek emancipációját és hasonlókat tűznek ki célul.

Ebben a kérdésben jelentős a különbség Európa régi és új demokráciái között, hiszen míg a régi demokráciák civil társadalma rendkívül erős, addig a fiatalabbakban újra kell azt építeni, mert az elmúlt időkben nem működhetett. A hatalmon lévők a civil szerveződések politikai ellenzék lehetséges melegágyának tartották, és nem ok nélkül. Az NGO-k ugyanis védik az önállóságukat, s egyúttal a demokrácia iskolái is, ahol emberek megtanulnak szervezkedni, célokat megvitatni, és ezek elérésében együttműködni. Más szóval, megtanulnak önállóan, tudatos polgárként cselekedni.

A sérült gyermeket nevelő szülők

Nem sokkal a vasfüggöny eltűnése után a nyugati politikusok úgy gondolták, hogy az átmenet sikeréhez elegendő, ha segítséget nyújtanak a formális demokratizálódáshoz és az állami vállalatok privatizációjához. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az új democráciákban a civil társadalmat is kell támogatni. Ebből következően a holland kormány is kidolgozott egy olyan együttműködési politikát, amely egy társadalmi átalakítási programot is tartalmaz, MATRA néven. Ez a program a több szektorban folyó civil tevékenységek összességét öleli fel, köztük a sérülteket.

Legalább két oka is van, amiért a MATRA-projekt kitér a sérültekre is. Az egyik ok az, hogy a szóban forgó kormányok elkötelezték a sérültek életfeltételeinek javítására és azok társadalomból történő kirekesztése ellen. Ezt az elkötelezettséget az Egyesült Nemzetek 1995-ös koppenhágai csúcstalálkozóján fogalmazták meg és rögzítettek a Koppenhágai Deklarációban (WSS-Copenhagen 1995). E deklaráció szerint a sérültek alkotják a világ egyik legnagyobb kisebbségét, amely minden tizedik embert magában foglal, és melynek tagjai túl gyakran nagy szegénységben élnek, munkanélküliséggel és társadalmi elszigeteltséggel küszködnek, és ez természetesen a posztkommunista országokban élő sérültekre nézve is igaz. Ahogyan azt már az előbbiekben említettem, az ő életkörülményeik jelentősen romlottak az átmenet időszaka alatt.

A másik ok a civil társadalommal kapcsolatos. A sérültek NGO-i, illetve azokat szolgáló civil szervezetek nemcsak a civil társadalom szerves részei, hanem gyakran annak úttörői is. Ahogy Göncz Zsuzsa írja, a rendszerváltás után Magyarországon azok álltak az elsők között a civil szervezetek létrehozásában, akik a sérültek ellátásával és gondozásával foglalkoztak. Ez a jelenség egyébként nem új a civil társadalmak történetében. Az egyesült államokbeli, a brit, az izraeli és a holland sérülteket segítő önkéntes szervezetekkel kapcsolatos úttörő munkájában Kramer (1981:173–174) rámutat, hogy például Angliában a 19. század folyamán elsőként az önkéntes szervezetek karolták fel a mozgás- és szellemi sérülteket, mivel a liberális kormány nem volt hajlandó vállalni a felelősségét ezen a területen. A jóléti állam kialakulásával egy időben a civil szervezetek funkcióit egyre nagyobb mértékben kormányzati szervek töltötték be. Az állam növekvő beavatkozása egyébként sokakat egyre inkább nyugtalanított. Ugyanakkor 1950-ben szellemi fogyatékos gyermekek szülei elkezdtek szervezkedni, és nemsokára létrehozták a gyermekeiket segítő civil létesítmények hálózatát, nyomást gyakorolva ezzel a kormányra, hogy érdekükben kiterjesszék és fejlesszék szolgáltatásaikat. Talán mondani sem kell, hogy a jóléti állam átalakítása Angliában is a pluralista jóléti politikák alkalmazásával jár, melyre jellemző, hogy a kormány felelősségeinek jelentős részét az önkormányzatokra, valamint a civil szervezetekre hárítja át.

A MATRA-projekt

Jelen cikksorozat azokat az információkat tartalmazza, amelyeket a MATRA-projekt keretében sikerült Magyarországon összegyűjteni, a sérült gyermekeket nevelő szülők önszerveződésének elősegítését tűzve ki célul. A projekt tervezését és kivitelezését a holland SOFT Tulip Alapítvány és a debreceni SOFT Alapítvány végezte. Mint ismeretes, az utóbbi Magyarország viszonylag magas munkanélküli rátájú, gazdaságilag elmaradottabb keleti térségében található.

A holland és a magyar alapítvány között már a projekt megkezdése előtt is szoros együttműködés alakult ki. A holland SOFT Tulip Alapítványt az oktatásban, egészségügyben és szociális intézményekben dolgozó szakemberek hozták létre azzal a céllal, hogy javítsanak a magyarországi sérült gyermekek helyzetén. Ez az alapítvány személyi, pénzügyi és tárgyi forrásokat mozgósít Hollandiában és segíti a debreceni SOFT Alapítványt többek között emberi és anyagi források mozgósításában.

A holland kormányzat anyagi támogatásával megvalósított MATRA-projekt célja a magyarországi, sérült gyermekeket nevelő családok életkörülményeinek javítása volt, a szakemberek támogatásának fejlesztésével és a szülők önszerveződésének előmozdításával. A projekt rész céljai:

- a szülők önkéntes társulásának előmozdítása annak érdekében, hogy saját maguk tudjanak megküzdeni a sérült gyermekek neveléséből adódó problémákkal;
- sérült gyermekek szüleiből és ezen a területen dolgozó emberekből álló segítő hálózat fejlesztése ezen gyermekek életkörülményeinek javításáért;
- a sérült gyermekek megfelelő ellátásához szükséges ismeretek összegyűjtése, átadása és terjesztése;
- tréningek kifejlesztése szülők számára a gyermekeik neveléséhez szükséges készségek elsajátításához;
- a szülők képességeinek fejlesztése ahhoz, hogy támogatást tudjanak szerezni a sérült gyermekek érdekeinek megfelelő helyi önkormányzati és kormánypolitika kialakításához;
- a szülők képességeinek fejlesztése a helyi és kormányhatóságokkal való tárgyalóképesség és együttműködés elérése érdekében;
- a közvélemény tájékoztatása a sérült gyermekek problémáiról.

A fenti célok érdekében többek között az alábbiakat valósították meg:

ELŐKÉSZÜLET. Az előkészületi szakaszban két holland szakember látogatott Debrecenbe, a magyar projekt vezetője pedig Hollandiában járt konzultáción. Ezenkívül 1995. július 23-án egy előkészületi megbeszélést tartottak 17 személy részvételével, akik egyrészt a speciális gondozást igénylő gyermekek családjait, másrészt a holland SOFT Tulip Alapítványt, a magyar SOFT Alapítványt, a Családsegítő Szolgálatot, a Gyermekrehabilitációs Központot, a Kenézy Gyula Kórház Gyermekosztályát, a Faragó utcai óvodát, valamint a Kossuth Lajos Tudományegyetem Szociológiai tanszékét képviselték. A

résztvevők a projekt céljainak megvalósítása érdekében kifejezték együttműködési szándékukat, és így megalapították a MATRA Csoportot.

A fenti találkozó alatt a projekt-tervezet megvitatása, illetve a tevékenységek fő témáinak és területeinek meghatározása zajlott. Ezek után a tevékenységeket felosztották a csoport tagjai között, aminek eredményeképpen kis létszámú egységek (*task forces*) jöttek létre.

KOLLOKVIUM. 1995. november 9–10-én Debrecenben megrendezték a SOFT–MATRA kollokviumot. Gyakorlati okokból eredően ez a rendezvény összekapcsolódott a Gyermekrehabilitációs Központ tízéves évfordulója tiszteletére rendezett tudományos üléssel. A MATRA kollokvium központi témái a magyarországi gyermekrehabilitáció helyzete, az egészségügy és a szociális ellátás finanszírozása, az oktatás voltak. A kollokvium résztvevői a szülők, egészségügyi, oktatási és közigazgatási szakemberek, valamint politikusok és egyházi személyiségek közül kerültek ki, holland szakemberekkel kiegészülve.

A kollokvium eredményesnek bizonyult mind az információk cseréjében, mind pedig a konszenzus kialakításában a sérült gyermekeket nevelő szülők, a helyi és országos szervek, valamint az egészségügyi szakemberek között. A fentiekén kívül a tömegtájékoztatás figyelmét is felkeltette, s ennek segítségével hozzájárulhatott a közvélemény mozgósításának elősegítéséhez. Az alkalom lehetőséget adott arra is, hogy a MATRA Csoport értékelje az 1995. július óta végzett munkát, és megbeszélje a projekt napirendjét. Ennek eredményeképpen elhatározták, hogy az 1996-os konferenciát más, a sérültekkel és fogyatékosokkal foglalkozó NGO-kal együttműködve szervezik meg. Továbbá javaslatokat hallgattak meg a Fogyatékosok és Sérültek (PIESHD²), valamint a Humán Potenciál-Fejlesztés (HPD³) Köztájékoztatási és Oktatási Szolgálatának létrehozásával kapcsolatban. Ezt követően a magyar SOFT Alapítvány, együttműködve a holland SOFT Tulip Alapítvánnyal, pályázatot nyújtott be PHARE/TACIS/LIEN támogatás elnyerésére a PIESHD projekt számára, amely számos magyar NGO-t bevont a munkájába.

Bár az érintett európai hatóságok megfelelőnek ítélték a projektet, nem sikerült a támogatást elnyerniük. 1996 végén egy módosított pályázatot nyújtottak be *Szakemberek és Fogyatékos Gyermekeket és Fiatalokat Nevelő Szülők Hálózatépítési Oktatása (TEP-NET)*⁴ címmel.

Meg kell említeni azt is, hogy a SOFT–MATRA-projekt eredményeképpen a debreceni kollokvium után néhány héttel megalakult egy sérült gyermekeket nevelő szülők szervezete. Később szülői önkéntes szervezetek alakultak ki és a szülőket ösztönözték arra, hogy Nyírbátorban, Ebesen, Derecskén és Polgáron is fejlesszenek ki új tevékenységeket a gyermekeik számára.

A fentiekén kívül megtörtént a szülők tájékoztatása a helyi, az országos és a nemzetközi programokról, a buzdítás arra, hogy részt vegyenek az Értelmi Fogyatékosokat Segítő Társadalmi Szervezetek és Alapítványok Országos Szövetségének (ÉTA) és a Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyekért Titkárságának munkájában, valamint hogy alakítsanak ki kétoldalú kapcsolatokat Romániában élő, sérült gyermekeket nevelő szülőkkel. Így a MATRA-projekt Magyarországon és külföldön is serkentő hatással volt a

szülői hálózatok szerveződésére. Ezek eredménye a kölcsönös meghívások sora és a tanácsadói munka kiépítése lett.

A fentebb említett egységek egyike kidolgozott és megvalósított oktatási tevékenységeket, amelyek kurikulum-fejlesztést is magukban foglaltak. A csoport ezután összegyűjtötte az információkat ahhoz, hogy kommunikációs és problémamegoldó, valamint a fogyatékkal és rehabilitációval kapcsolatos kurzusokat készítsenek elő. Ezzel párhuzamosan módszereket kerestek a speciális gondozást igénylő gyermekek szüleinek bevonására a szakemberképzésbe. A szülők lehetőséget kaptak arra, hogy előadásokat tartsanak különböző konferenciákon és egyéb képzési formákban, mint például a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Politikai Tudományok és Szociológia Intézetének szociálpolitikai képzési programjában.

A sérült gyermekeket nevelő szülők megfelelő felvilágosítása és informálása érdekében létrehozták a *Szülők könyvtára* című sorozatot, amelynek legtöbb darabja kifejezetten ebből a célból íródott.

Különbféle kommunikációs stratégiákat dolgoztak ki annak érdekében, hogy felhívják a figyelmet a sérült gyermekek ellátására, elősegítsék a társadalmi elfogadásukat, és mobilizálják a szükséges erkölcsi és anyagi támogatást (lásd Mojzesné Székely Katalin cikkét ugyanebben a számban). Ehhez kapcsolódóan egy havonta megjelenő folyóiratot indítottak útjára, szórólapokat és poszttereket jelentettek meg, sérült gyermekekről szóló 5 perces videofilmet készítettek, sajtótájékoztatókat szerveztek stb. Mivel a MATRA-projekt a külföldi szülők és szakemberek figyelmét is felkeltette, az információkövetés fokozatosan átlépte Magyarország határait. 1996. október 7-e és 11-e között a magyar SOFT Alapítvány az Amerikai–Magyar Tudomány és Technológia Alappal⁵ közösen nemzetközi konferenciát rendezett a sérült gyermekek ellátásáról. Ez a konferencia szorosan kapcsolódott a szóban forgó projekt céljaihoz és a projekt által megcélzott csoportokhoz. Továbbá megegyezés született arról, hogy mind Magyarországon, mind külföldön tájékoztatást fognak nyújtani a közös erőfeszítésekről.

1996. augusztus 26–27-én Pécsen a SOFT Alapítvány és a SOFT Tulip Alapítvány, a Magyar Máltai Szeretetszolgálattal és a Szociális Hálózat Szervezettel együttműködve, nemzetközi családkonferenciát rendezett. A konferencián körülbelül kétszázan vettek részt, köztük Göncz Árpádné is. A résztvevők körülbelül 60 százaléka a szülők közül került ki, mellettük szakemberek és NGO-önkéntesek jelentek meg.

Értékelés

A projekt értékelése során rá kell mutatni, hogy olyan körülmények között kezdtek hozzá (a fent vázolt háttér mellett), amelyeket az egészségügy átalakítása és az embereket és helyi szerveket ebből kifolyólag érintő változások hátrányosan befolyásoltak. Ugyanakkor a gazdasági és az egyéb nehézségek miatt a sérült gyermekeket nevelő szülők helyzete még nehezebb lett. Az ilyen körülmények között elért eredmények különösen figyelemre méltóak.

tóak. A magyar szakemberek és az érintett szülők aktivitása és elkötelezettsége példaértékű.

1997 januárjában Hollandiában, valamint 1997 áprilisában Magyarországon értékelő megbeszélésekre került sor. E megbeszélések célja a projekt hatásosságának, illetve következményeinek elemzése volt. Más szóval: az értékelés magában foglalta mind a projekt eredményeit, mind a folyamatát.

A megvalósult programok áttekintése produktivitást és hatásosságot bizonyít. A projekt hozzájárult a sérült gyermekeket nevelő szülők önszerveződéséhez, a szakmai támogatás előmozdításához, valamint a sérültek társadalmi elfogadtatásához. Ki kell azonban emelni, hogy amennyiben eredményekről van szó, ezek nem kizárólag a szóban forgó projektből erednek, hanem a magyar és a holland SOFT Alapítványokhoz hasonló civil szervezetek, kormányzati szervek, valamint profit-szervezetek erőfeszítéseiből is.

A kultúrák közötti kommunikáció és az együttműködés még aránylag homogén kultúrák között is elég bonyolult. Bizonyos szakmai homogenitás ellenére a szóban forgó projekt meglehetősen heterogén kultúrákba tartozó partnerek közötti kommunikációt és együttműködést jelentett. Itt nemcsak különböző nyelveket beszélő, s különböző nemzeti hagyományokban gyökerező partnerekről van szó, hanem alapvető különbségekről is a két ország civil kultúrájában. A magyar olvasó számára nem újság, hogy a nemzeti sajátosságok mellett a kommunista időszakban sajátos beállítottságok és szokások alakultak ki, amelyek annak idején funkcionálisak voltak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az új és egyre gyorsabban változó körülmények között is hatékonyak. Csekély vigasz lehet, hogy a hollandiai partnerek is egyre rohamosabban változó társadalomban élnek, és ennek folytán kénytelenek életútjukat és életformájukat újra és újra átgondolni, és ezzel összhangban cselekedni. Ami pedig folytonos tanulást jelent.

A holland–magyar együttműködés a MATRA-projekt keretében is állandó tanulási folyamatot jelentett minden érintett számára. A holland oldalon például sok mindent kellett megtanulni a magyarországi életéről, azt is, hogy hogyan kell empatikusnak lenni, az arrogancia látszatát is elkerülni. A magyarországi partnereknek meg kellett tanulni együttműködni a hollandokkal, akik önkéntesen, anyagi haszon nélkül fektették be idejüket, energiájukat és szaktudásukat, és akik beállítottsága és cselekvési módja egy meglehetősen fejlett civil társadalomban alakult ki. Közösén olyan környezetet hoztak létre, ahol lehetett tanulni. A feltételek, amelyek mellett a projekt megvalósult, sok problémát és konfliktust rejtettek, amelyek szép számmal felszínre is kerültek. Amikor azonban felmerült egy-egy gond, a partnerek ezeket közösén igyekeztek megoldani. Hozzá kell tenni: nem sikertelenül. Ez egyike a projekt pozitív eredményeinek. Mindezen túl más tanulságokat is figyelembe kell venni. Például azt, hogy a holland és magyar alapítványokhoz hasonló NGO-kat elkötelezett egyének, motivált szakemberek vagy emberbarátok hozták létre. Ahogyan Tausz Katalin is rámutat a jelen kötetben olvasható tanulmányában, működésüket az informalitás jellemzi, ami egyben az éltető erejüket is jelenti. Formálissá tenni és elbürokratizálni ezeket sokak szerint nem kívánatos. Ugyanakkor bizonyos szintig mindkettő előmozdíthatja az önmenedzselés hatékonyságát és hatásosságát, valamint az érintett NGO-k

„átláthatóságát”. Ez a potenciális partnerek és támogatók számára is nagyon fontos, ha az illető civil szervezet működését akarják értékelni. Akárhogy is, a menedzselés szakmai fejlesztését ebben a szektorban is elő kell mozdítani.

Jegyzetek

- 1 Non-governmental organizations.
- 2 Public Information and Education Service of the Handicapped and Disabled.
- 3 Human Potential Development.
- 4 Training of Experts and Parents of Children and Youngsters with Disabilities for Network-building.
- 5 US-Hungarian Science and Technology Fund.

Irodalom

- Ferge Zs.: Social Citizenship in the New Democracies. The Difficulties in Reviving Citizens Rights in Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 20. 1996.
- Ignatieff, M.: On Civil Society. Why Eastern Europe's Revolutions Could Succeed. *Foreign Affairs*, March/April, 1995.
- Katus, J.: Reflections on the Youth in Post-Communist Countries. In: S. Hübner-Funk-L. Chrisholm-M. du Bois-Reymond (eds.), *European Yearbook of Youth Policy and Youth Research*. Berlin/New York, Walter de Gruyter (sajtó alatt).
- Kramer, R. M.: *Voluntary Agencies in the Welfare State*. Berkeley, University of California Press, 1981.
- Ners, K. J. Buxell, I.T. et al.: *Assistance to Transition Survey 1995*. Warsaw, Institute for East West Studies, 1995.
- Rifkin, J.: Civil Society in the Information Age. *The Nation*, February 26, 1996.
- Siegel, D.-Yancey, J.: *The Rebirth of Civil Society*. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance. New York, Rockefeller Brothers Fund, 1992.
- WSS-Copenhagen, 1995. *FN's verdenstompmode om social udvikling*. Kobenhavn, 6-12. marts 1995. Kobenhavn: Udenrigsministeriet.

Vekerdy Zsuzsanna

A sérült gyermekek helyzete Magyarországon: küzdelem a társadalmi elfogadásért

Egyenlőtlen esélyek

Az elmúlt évtizedben hazánkban egyre inkább megfogalmazódnak a sérült emberek igényei, a sajtóban nyíltabban megjelennek problémáik, felszínen vannak gondjaik. Tagadhatatlanul nagyobb az odafigyelés, bár ez még nem igazi odafordulás. Tudatosult ugyan a társadalomban, hogy vannak sérült állampolgárai is, az értük folyó cselekvés azonban igencsak akadozik. A fejlődést „észrevehetőnek” tartják a szakemberek, s lassúnak azok, akiket érint. A társadalmi szolidaritás erősödését nagyban gátolja az általános elszegényedés, a gazdasági gondok, amelyek az élet minden területén visszafogják a fejlődést.

Ugyanakkor az Európához felzárkózni igyekvő nemzet megmérettetésében a sérültek jogai, a velük való bánásmód sokat nyom a latban. A demokrácia e hiányzó pillérének erősödése tért követel az élet minden területén, de a szociálisan hátrányos helyzetű, a sérült és az idős emberekről történő gondoskodásban különösen. A civil szektor erősödése a társadalmi kontroll megjelenését vonja maga után, ami a sérültek ellátásában döntő jelentőségű más társadalmakban is. Elsősorban a szülőkből, illetve a sérült személyekből és barátaikból verbuválódott civil szervezetek képviselik hatékonyan a fogyatékosággal élők érdekeit.

Ha a kérdést az ellátók vagy más szóval a szolgáltatók (egészségügy, szociális ellátás, oktatás), a finanszírozók (állam, önkormányzatok, egészségbiztosítás stb.), valamint a kliens – azaz a fogyatékosággal élő személy és közvetlen környezete, családja – hármas egységében tekintjük át, az első, ami szembetűnik, az, hogy míg az első kettőnek kialakult érdekvédelme és intézményrendszere van, addig a kliens érdekeit mindössze a szárnyait bontogató civil társadalom igyekszik képviselni. A kliensek kiszolgáltatottságát az ellátó rendszerben csak fokozza a fizikai, illetve szellemi fogyatékoság, amely őket a kliens szerepre kárhóztatta. Családtagjainak kiszolgáltatottságát pedig az, hogy van egy fogyatékos hozzátartozójuk, aki jelentős mértékben másokra szorul. Ez az ördögi kör a fogyatékos személyt és családját az esetek jelentős részében a halmozottan hátrányos helyzetűek egyre népesebb táborába sodorja. Minden olyan kezdeményezés, amely megakadályozza a hát-

rányos körülmények halmozódását, javítja a fogyatékos személy és környezete esélyeit, és a „normális” élet felé egyenleti sorsát.

Különösen fontos, hogy a sérült emberek jogait törvények biztosítsák, ez ugyanis a belépő a társadalmi esélyegyenlőség felé vezető úton (Standard Rules 1993). „A fogyatékos emberek jogairól és esélyeik egyenlőségéről” szóló törvény jelenleg előkészítés alatt áll, és a tervek szerint még ez évben a parlament elé kerül. A gyerekvédelmi törvény (1997. évi XXXI. törvény a gyerekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról) a sérült gyerekek jogainak érvényesítése érdekében számos jelentős kitételel tartalmaz. Ezek érvényesítése érdekében országosan megkezdődött a gyerekvédelmi szakemberek képzése és egy országos végrehajtott hálózat kialakítása.

A sérült gyermekek ellátásában szakmailag az adott ország egészségügyi és oktatási stratégiájának jut döntő szerep, míg a szociális juttatások elsősorban a családot teszik képessé a gyerekekkel való törődésre. A mindhárom területet érintő törvények és döntések egyenrangú fontosságúak az intézményes vs. otthoni ellátás kérdésében. A társadalom szemlélete ugyanis globálisan abban tükröződik a leginkább, hogy befogadja-e a sérülteket, azok többsége élhet-e saját családjában, vagy a sérültek zömét intézményekbe kényszerítik és szegregálják.

A kirekesztés vagy befogadás elsőként a nevelési-oktatási modellben testesül meg: a szegregált vagy integrált nevelés a domináns az adott országban. A felnőtté válás után a szakmatanulás és a munkavégzés feltételei képezik az esélyegyenlőség vagy -egyenlőtlenség alapját a sérültek társadalmi integrációjában. Hasonlóan alapvető fontosságú kérdés az, hogy a szellemileg fogyatékos, a halmozottan sérült és a különféle fizikai sérülések súlyos formái miatt fogyatékos (vak, nagyfokú mozgássérült) személyek, valamint az elmebetegek tartós ellátása dominánsan nagy intézetekben vagy otthonukban, illetve lakóhelyükön, kisebb ellátó egységekben történik-e. Milyen tanácsokat kapnak a hozzátartozók (például egy sérült gyerek szülei a diagnózis megállapítását követően az orvostól) a sérült személy ellátására a szakemberektől? Milyenek a szociális ellátások rendező elvei? A mindkét kérdésre adható válaszok döntően függenek a társadalmi megítéléstől, a szemlélettől és az ennek alapján kialakított anyagi és intézményi feltételrendszertől.

Magyarországon az 1993-ban elfogadott LXXIX. törvény a közoktatásról és annak 1994. (CIV), 1995. (LXXXV, CXXI) és 1996. (LXII) évi módosításai megnyitották annak a lehetőségét, hogy a szegregáltat az integrált oktatási modell váltsa fel. A szociális törvény (1993. évi III. törvény) az azóta született módosításokkal együtt (1994. évi VI. törvény, 2/1994. NM rendelet, 161/1996. Korm. rendelet) szintén körvonalaz számos olyan ellátási formát, amelyek nagyobb mozgásteret engednek a különféle kezdeményezéseknek. Ugyanakkor működik egy kiépített rendszer az országban, mind a szociális ellátások, mind a speciális oktatás terén, amely intézményes, szegregált, és amelynek hagyományai vannak. Igaz, hogy sokba kerül, igaz, hogy nem ez a legjobb a sérülteknek, mégis nagyon nehéz a bástyákat átépíteni. A rendszer rugalmatlan: mindenki tudja, hogy lehetne máshogyan is ellátást biztosítani a sérülteknek; hogy a klienseknek és hozzátartozóiknak nagyobb beleszólása kellene legyen abba, hogy az ellátási formák közül melyiket vá-

lasszák; hogy egyénre szabott, rugalmas, egyedi, kiscsoportos stb. formákat kellene anyagilag támogatni; hogy a jó kezdeményezéseket fel kellene karolni, és vég nélkül sorolhatnám, hogy mi minden egyebet kellene tenni, amiről többé-kevésbé meg vagyunk győződve, mégsem tesszük. Vajon miért?

A kérdésre többféle igaz válasz is van. Ezek közül a cikk további része a fogyatékosok helyzetével kapcsolatos felméréssel, a családközpontú ellátás kiépítésére készített egyik modellel és a társadalmi integrációt nehezítő egyes kérdésekkel, mint például a sérült gyerekek közösségi integrációját nehezítő körülményekkel, a szakemberek és szülők képzésbeli, tudásbeli hiányosságaival, a közösségi attitűd gátló hatásaival foglalkozik.

Felmérések

A debreceni székhelyű Segítség, Óvd Fogyatékos Társadat (SOFT) Alapítvány koordinálásában, annak hollandiai testvéralapítványa (SOFT Tulip Alapítvány) és amerikai kollaboráló partnerek (Egészségügyi Minisztérium és a Georgetown Egyetem, Washington) tevékeny közreműködésével az elmúlt években több olyan kutatás zajlott Magyarországon, amely a fogyatékos gyerekek vagy fiatalok nevelő családok gondjainak feltárására irányult (Vekerdy Zs. 1993, 1997). A kutatási programok eredményeiből levonható következtetések a tennivalók meghatározására vagy modellek ajánlására alkalmasak (Wells N. és mtsai 1993). Az említett projektekben Debrecenben a Gyerekrehabilitációs Központ, a Gyerekklinika és a Kenézy Kórház Gyerekosztálya, Pécsen a Gyerekklinika és a Máltai Szeretetszolgálat helyi csoportja és Budapest X. kerületében a Korai Fejlesztő Központ szakemberei és a velük kapcsolatban álló szülők vettek részt. Az 1993 és 1996 közötti négy évben egyes programok országos akcióvá terebélyesedtek, és a felsorolt közösségek mellett mások is bekapcsolódtak a kivitelezésbe. A kutatás és az ehhez kapcsolódó közösségépítő tevékenység pénzügyi alapját két nemzetközi projekt (Magyar–Amerikai Közös Technológiai Alap – MAKÁ és a holland gazdasági minisztérium által támogatott MATRA-projekt) jelentette. A két projekt 1995. június és 1996. október közötti időszakban párhuzamosan futott és több kisebb-nagyobb más hazai projekttel is kapcsolódott. Az utóbbiak közül az Országos Egészségbiztosítási Pénztár támogatásával folyó országos családfelmérés volt a legszorosabb kapcsolatban a MAKÁ- és MATRA-projektekkel.

Az országos családfelmérés

1994. április és 1995. augusztus között önkitöltős módszerrel végeztünk kérdőíves felmérést. A módszer legtöbb elemét a „Communities Can” amerikai közösségi ellátó rendszerben gyűlt tapasztalatok alapján dolgoztuk ki (Striffler N. és mtsai 1994). A kérdőíveket a fogyatékos gyereket nevelő családok tagjai (leggyakrabban a mama) töltötték ki, majd különböző szervezetek segítségével kerültek vissza a SOFT Alapítványhoz. A kutatási periódus alatt

3200 feldolgozásra alkalmas kérdőívet kaptunk vissza. A felméréssel első sorban a családok legégetőbb problémáit igyekeztünk kideríteni. Az volt ugyanis a célunk, hogy a problémákra megoldási javaslatokat dolgozzunk ki. Több, hasonló indíttatású kérdést illesztettünk a kérdőív különböző szektoraiba, amelyekkel az ellátó rendszerben meglévő hiányosságokat próbáltuk megismerni. Az alábbiakban a kutatásból a jelen mondandóhoz kapcsolódó következtetéseket összegzem, egyéb tekintetben utalok az eddig megjelent közlésekre (Béres Cs. 1995; és ugyanitt megjelenő tanulmánya, Vekerdy Zs. 1994, 1997, Vekerdy és mtsai 1995, 1996).

Szolgáltatások

A szolgáltatások területén a legnagyobb hiányosságokat a fejlesztésben és a foglalkoztatásban tapasztalni. Több kérdésre adott válaszok is összecsengenek abban, hogy nagyon kevés szakember áll a családok rendelkezésére, a legtöbben kórházakkal és orvosokkal állnak kapcsolatban, noha a fogyatékos gyerekek ellátásában a nem orvos személyzetnek és a nem kórházi ellátóknak van sokkal nagyobb szerepe. Annak ellenére, hogy a válaszolók közel 40 százalékának iskolás korú gyereke van, tehát szoros kapcsolatban áll a gyógy-pedagógiai hálózattal is, a nem egészségügyi személyzetet igen ritkán emlegették a válaszokban, akár az információkat szolgáltató személyekre kérdeztünk rá, akár azokra, akik segítséget nyújtottak a téma elfogadásában. A jellemző problémák az alábbiak:

- A családok 45 százalékának elsődlegesen kórházakkal van kapcsolata. Mindössze 5 százalékban említették, hogy rehabilitációs központokkal, 3 százalékban pedig, hogy korai fejlesztő központokkal is kapcsolatban vannak.
- A szolgáltatások messze vannak és sokak számára nem vagy csak részben hozzáférhetőek. Mindössze 42 százalékban jelezték a családok, hogy 10 km-es távolságon belül találhatnak ellátást gyereüknek. A szolgáltatások igénybe vételét elsősorban közlekedési akadályok nehezítik (minden harmadik válasz), valamint az anyagi okok és a férőhelyhiány játszik még szerepet.
- Arra a kérdésre, hogy milyen szolgáltatások hiánya okozza a legnagyobb gondot, a legtöbben a specifikus foglalkoztatást hiányolták (55%), a második helyen a közlekedés nehézségei szerepeltek (14%), ezt a szociális támogatások (10%), a megfelelő szakmai tanácsadás és nappali elhelyezés (9–9%) hiánya követte a sorban.
- A meglévő szolgáltatásokkal jobbra elégedettek a családok, bár azok teljes egészében csak minden második esetben felelnek meg a gyerek igényeinek. A családok elégedetlenségének sokkal több esetben az az oka, hogy hiányzik valamilyen szolgáltatás, ami számukra szükséges volna, és kevésbé az, hogy a meglévő színvonala nem jó vagy csak részben felel meg nekik.

Oktatás, közösségi integráció

A kérdőívben foglalkoztunk a gyerekek közösségi befogadásával, több kérdés érintette az oktatási és a közösségi beillesztés szociális módozatait. A válaszokból egyértelműen kiderült, hogy a közösségi elhelyezésre főként a szegregált intézményekben van lehetőség. A főbb következtetések az alábbiak:

- A gyerekek többsége (76,3%) közösségben van, zömében iskolás (43,7%) vagy óvodás (11%). Az óvodások zöme normál óvodába jár, míg az iskolások speciális oktatásban részesülnek. Viszonylag kevés volt a válaszolók között az, akinek a gyereke magántanuló (1,3%) (ld. 1. ábra).

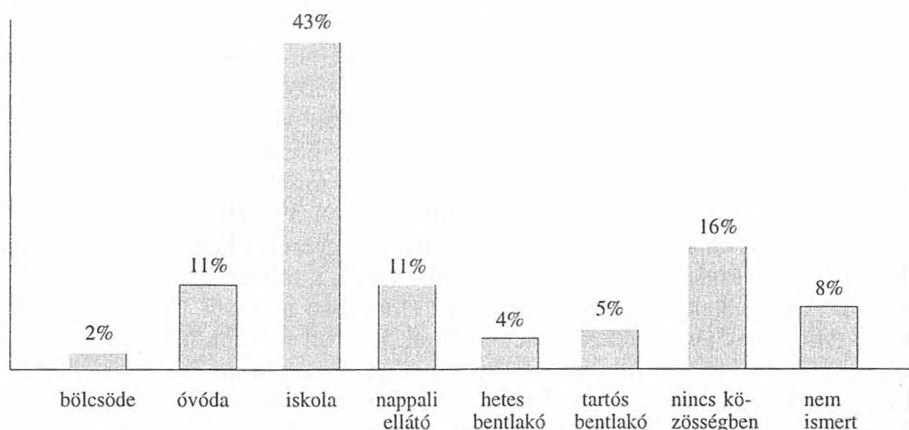
- Az intézeti elhelyezések aránya a válaszolók gyerekei között 10 százalék alatt volt. A gyerekek fele állandó bentlakó (5%), a többiek hetes bentlakók (4,5%). A gyerekek 11 százaléka nappali ellátásban részesül. A három csoport együttesen 519 gyereket reprezentál, akik közül minden második részesül oktatásban is. A bentlakásos elhelyezés gyakorisága az életkorral nő: a 6 évesnél kisebbek 1,6 százaléka, a középső korosztály 4,3 százaléka, míg a 12 évnél idősebb gyerekek 8,7 százaléka van bentlakásos intézetben.

- Az intézetbe adás motivációit igyekeztünk kideríteni egy kérdéssorral, amiben válaszokat és azok rangsorolását kértük. Első helyen az „ezt tanácsolták” választ említették, második helyre a „nem volt más lehetőségünk” feleletet tették. Az esetek többségében ez a kettő volt a fő indok. Jóval kevesebben választották az „ezt találtuk legjobbnak” választ. Elenyésző számban szerepelt az, hogy fizikailag vagy lelkileg nem tudtak megbirkózni a problémával, illetve az anyagi és egyéb ok.

- Az intézeti elhelyezések oka sok esetben az volt, hogy speciális oktatási lehetőséghez máshogyan nem lehet hozzájutni – legalábbis a kilencvenes évek elejéig ez volt a jellemző Magyarországon. A felmérésben szereplő családok közül 280 (8,75%) jelezte azt, hogy korábban, átmenetileg bentlakásos intézetben volt a gyereke. A 280 gyerek fele oktatási célból tartózkodott ott. Ez rendszerint tartós, 3 évnél hosszabb periódust jelentett. A Vakok és Gyengénlátók Általános Iskolája és a Nemzetközi Pető Intézet (korábban Pető András Konduktív Pedagógiai Nevelőképző és Nevelő Intézet) szerepelt a leggyakrabban.

- A felmérés eredményei igazolták, hogy a közösségi befogadás jellemző intézménytípusa fogyatékos gyerekek számára a speciális iskola bejáró, hetes, illetve tartós bentlakásos rendszerben.

Közösségi elhelyezési lehetőségek

Az öröklött szegregáció

A gyógypedagógiai iskolahálózat Magyarországon német és osztrák kulturális befolyás alatt szerveződött, s a század elején Közép-Európában példaértékű volt. Az első speciális iskola Vácott a siketeket oktató intézet volt, amely 1886-ban nyílt meg. Ezt számos másik követte. Jelenleg az ország minden megyéjében több ilyen iskola van, s ezek országos hálózatot alkotnak. Az oktatási törvény első modernizációs lépése az 1985-ben elfogadott törvénymódosítás volt, amely eltörölte a speciális iskolaneveket („kisegítő”, illetve „foglalkoztató”). A törvény más lényeges módosítást nem tartalmazott. A fogyatékos gyerekek továbbra is csak a fogyatékosok iskolájába jártak, az épek pedig a „rendes” iskolákba, és továbbra is voltak „képezhetetlenek” vagy „oktatás alól felmentettek”, akik különféle nehézségek és akadályok miatt semmilyen oktatásban nem részesültek, és akiknek még a számát sem tudjuk pontosan. Voltak továbbá „heti hatórások”, akiket az iskola látogatása alól mentettek fel és magántanulóként heti hat órában kaptak oktatást. Az utóbbi csoport zömét az olyan súlyosan mozgássérült gyerekek alkották, akiket az iskolák nem tudtak fogadni vagy/és a szülők nem tudtak az iskolába bevinni. Az általános iskolák részéről nagy volt az ellenállás minden sérült gyerek befogadásával szemben. Elsősorban három okra hivatkoztak: (1) nagyok az osztálylétszámok, nem tudnak egyénileg foglalkozni egy-egy „problémás” gyerekkel, (2) a törvény előírása szerint óvodába, iskolába csak azok vehetők fel, akik testileg és szellemileg épek, és végül (3) nincs speciális képzettségük és személyzetük a különleges igényű gyerekek ellátására. Így érthető, hogy nagyon kevés gyereket oktattak integrált körülmények között. Jövedelméből egyes iskolák szórványosan befogadták őket, de nem voltak meg a tárgyi és személyi feltételek a gyerekek speciális szükségleteinek kielégí-

tésére. A szülők ennek ellenére nagy megelégedettséggel nyugtázták, ha ilyenre sor kerülhetett.

Szemi-integráció

A bölcsődékben és az óvodákban hamarabb indult meg az integrált elhelyezés és nevelés, majd korai fejlesztés, mint az iskolai integráció. Ennek egyik fő oka, hogy nagyon kevés speciális óvoda működött a nyolcvanas évek közepéig Magyarországon – a hiányzó szolgáltatást kezdetől nem szegregált óvodák kialakításával próbálták pótolni, hanem a típusos forma egy „szemi-integrációs” modell lett. A születésszám csökkenését követően legelőször bölcsődék ürültek ki, és ez kedvezőleg hatott a fogyatékos gyerekek elhelyezésére: néhány városban az ép gyerekek csoportjai mellett létesültek speciális csoportok. 1985–1986-tól kezdődően (1996-ban 23 ilyen működött Magyarországon és közel 400 gyereket látott el 2–6 éves kor között), illetve egyes helyeken az egész bölcsődét átprofilírozták és rehabilitációs vagy korai fejlesztő központot alakítottak ki benne (utóbbiból kb. 4–5 van az országban). Az óvodákban sokkal kevésbé jelent meg ez a modell, mivel a bölcsődei csoportokban az óvodás korú sérült gyerekek is helyet kaptak. Debrecenben létesült az ország első óvodai szemi-integrációs csoportja 1984-ben a Faragó úti óvodában, ami akkor egyedülálló kezdeményezés volt, majd 1986-ban az ország második speciális bölcsődei csoportját alakítottuk ki a Honvéd úti bölcsődében. Mindkét csoport azonos modell szerint működik: 6–8 csoportos szokványos közösségben két csoportszoba szolgálja a kisebb gyereklétszámú sérült csoport igényeit. A csoportokkal speciális személyzet is dolgozik. A közös terekben (udvar, játszóterületek) találkoznak az ép társakkal.

Az integrált oktatás első fecskei

Mind az óvodai, mind az iskolai életben a kilencvenes évek elején jelentek meg a teljes integráció „első fecskei”. Az 1993-as LXXIX. törvény az oktatásról, illetve az azóta született módosítások teremtették meg ehhez a lehetőséget. Az 1993. évi törvény nemcsak a képezhetetlenség fogalmát törölte el, és rendelt el helyette a „nem iskolai rendszerű képzési kötelezettség”-et, de lehetővé tette az integrált oktatást minden olyan gyerek számára, aki „együtt nevelhető és oktatható” a társaival. Az utóbbi fogalom nincs pontosan definiálva, és jelenleg ebben a tekintetben (is) az ország gazdasági helyzete jelenti a legkisebb keresztnetszetet. Vagyis a törvény ugyan lehetőséget ad speciális tanárok és segítőik alkalmazására a sérült gyerekek integrált oktatásának érdekében, erre azonban jelenleg csak igen korlátozott mértékben áll rendelkezésre anyagi forrás. Hasonló a helyzet a szakemberekkel is: közülük sokkal kevesebb áll rendelkezésre, mint ahány alkalmazására a törvény alapján lehetőség lenne. A folyamat azonban megindult az integráció irányában, és ahogyan a civil szervezeti mozgalmak, legfőképpen a szülőszervezetek erősödnek, a végrehajtás egyre kevésbé elodázható.

Modellek

Valószínűleg sokkal több követésre alkalmas modell van Magyarországon, mint gondolnánk, de a legtöbb az ismeretlenség homályában marad. Ennek számos oka van, többek között a magyar mentalitás, amelyben a panaszkodás gyakorta felülmúlja a jól elvégzett munka utáni természetes örömet, mivel ez utóbbi az irigykedés melegágya lehet. A másik ok a publicitás hiánya: kevés az a fórum, ahol az ilyen sikerekre kíváncsiak, és legkevesbé azok olvassák el a leírásokat, akik gazdagodhatnak azok által. De a magyar sajtóban is szívesebben látott téma a botrány, mint a siker. Pedig számos civil szervezet és állami intézmény indít útjára jó programokat, amelyek modellként szolgálhatnak mások számára. Időt és energiákat takarítunk meg azzal, ha a mások ötleteit „tanuljuk meg”, fejlesztjük tovább és gyarapítjuk, ahelyett, hogy újra és újra kitaláljuk azt, amit mások már jól megépítettek.

A rehabilitációs, fejlesztő-oktató és szociális szolgáltatások rendszerének kiépítését – elsősorban a kisebb településeken – speciális modellek segíthetik elő. A modellekkel szemben támasztott alapvető kritériumok az alábbiak: (1) kellő szakmai megalapozottság, (2) a sérültek jogainak tiszteletben tartása, (3) az adott ország aktuális törvényeihez és anyagi helyzetéhez igazodó stratégia. Sérült gyerekek ellátásának modellezésekor négy alapvetően fontos szempontot kell figyelembe venni, éspedig: (1) a fogyatékos gyereket nevelő családok helyzetét, szükségleteit és problémáit fel kell tárni, (2) a közösségek adottságait meg kell ismerni, hogy a meglévő erőforrásokat fel lehessen használni a közösségi szolgáltatások ki-, illetve továbbépítésében, (3) a fogyatékoságok korai felismerésére aktív szűrőprogramokat kell kidolgozni, illetve alkalmazni és ezek kivitelezésébe a szülőket be kell vonni, (4) a szülők és szakemberek képzéséről is gondoskodni kell a speciális szükségletek leghatékonyabb kielégítése érdekében.

Kutatásaink és gyakorlati tapasztalataink alapján a családközpontú, lakó-közösségi ellátásra alapozott modellt igyekeztünk átültetni a gyakorlatba az elmúlt években. Az országos családfelmérésben kapott válaszok analízise és más forrásokból származó tapasztalatok alapján kidolgoztunk egy olyan modulrendszerű szolgáltatási rendszerépítő programot, amely az ellátási hiányosságok felszámolásában a szülők által elsősorban kifogásolt területeken szolgálhat hatékony eszközzül. A modell neve: MOTEL. Ez egy betűszó, jelentése: Mozgó Otthoni Terápiás-Ellátó Lánc (Vekerdy Zs. és mtsai 1997).

A MOTEL-modell

A MOTEL a helyi közösségek igényeihez igazodó, kisebb ellátó egységek, központok kialakítása modulrendszerű szolgáltatás-segíttéssel. Minden közösségnek önállóan kell meghatároznia, hogy mit szeretne létrehozni, és ennek megvalósításához kaphat segítséget. A modell feltételez:

(1) egy *központi szolgáltatót*, amely felméri és összegzi a helyi igényeket, valamint a releváns információt, hetente összeállítja az igények szerinti mun-

karendet és útitervet, kijelöli az aktuális modult és annak leghatékonyabb végrehajtási módját;

(2) *aktív kapcsolatot a fogadó helyi önkormányzatokkal, a civil és egyéb ellátó szervezetekkel.* A modell megvalósításának alapfeltétele e szervezetek azon szándéka, hogy a saját maguk által meghatározott és a helyi igényekhez igazodó célokat rövid időn belül szeretnék elérni. Ritkább esetben átmeneti ellátási segítséget is kérhetnek, ha olyan megvalósítandó feladattal találkozhatnak, amely várhatóan egyedi, nem ismétlődő;

(3) *egy tanácsadó testületet, melynek szakemberei* szükség szerint vesznek részt a projektben;

(4) továbbá *elkötelezettséget* az együttműködő szervezetek részéről az alábbi *elvek érvényesítése* érdekében:

- lakóhely-közel, családközpontú ellátás biztosítása a lehető legtöbb sérült gyerek és fiatal számára,

- a normalizáció elvének és gyakorlatának megfelelő ellátás biztosítása,

- szülői önszerveződések előmozdítása, ami eszköz lehet a szülők problémamegoldó képességének s érdekvédelmi erejének fejlesztéséhez,

- az integráció eszméjének és módszereinek vallása és megismertetése a közösségekben tevékenykedő oktatási, egészségügyi és szociális ellátó szakemberekkel, valamint a helyi munkaadókkal munkahely-teremtési céllal,

- a közösség speciális szükségletekkel szembeni elfogadó képességének erősítése, a közösségi attitűd pozitív alakítása.

(5) Végül a modell feltételezi a közvélemény megnyerésére irányuló PR-stratégiát, amely a következő részprogramokat foglalja magába:

- közösségi információs stratégia kialakítása,

- a helyi és az országos média bevonása,

- önkéntesek és vállalkozók bevonása,

- közösségi információs kampányértékelés.

A MOTEL-program megvalósításához speciális képzési szükségletek tartoznak. A képzés szerves része a programnak, és lényege, hogy az elkötelezett célközösségek (nonprofit szervezetek és szülőcsoportok) aktivistái megfelelő szakértelemmel rendelkezzenek kitűzött céljuk megvalósításához az alábbi témákban:

- általános témák: menedzsment, kommunikáció, pénzügyi stratégiák,

- specifikus képzések: munkára felkészítés, étkezési zavarok (halmozottan sérültek ellátásában), önkéntes segítők felkészítése, az együttélés nehézségei, szülőszervezetek létrehozásának segítése.

A MOTEL-modell kipróbálása Hajdú-Bihar megyében, 1997-ben kezdődött meg, a Hálózat a Demokráciáért, a Népjóléti Minisztérium és más szponzorok támogatásával. A kísérleti bevezetésben nyolc együttműködő szervezet 11 programmal vesz részt.

Szakember- és szülőképzés

További akadályozó tényező a sérültek ellátórendszerének kiépítésében az ismerethiány, amely a szakemberekre és a szülőkre egyaránt jellemző. A képzés igen lassan alkalmazkodik a megváltozott követelményekhez, még a speciális szakemberek képzésében is, mint például gyógypedagógusok vagy gyógytornászok, illetve speciális segítők és ellátók oktatásában. Az általános orvos-, illetve pedagógusképzésben jóformán alig beszélnek arról, hogy a populációk legalább 5-8 százalékát kitevő „speciális szükségletű” emberek gyógyításában vagy oktatásában milyen eltérő szempontokat kell figyelembe venni. A szülők számára nagyon kevés szakanyag áll rendelkezésre, morzsánként kell összegyűjteniük azokat a specifikus ismereteket, amelyekre szükségük van gyermekük problémájának megértéséhez.

A tudásbeli hiányosságok felszámolásához a képzési programok átalakítására és a speciális szükségletű gyerekekre és felnőttekre vonatkozó ismeretek megtanítására van szükség. Az ismeretátadás szokásos csatornái: írott szakanyagok, azaz tankönyvek, ismeretterjesztő könyvek, jegyzetek, közlemények mellett a leggyorsabban ható ismeretátadó és szemléletformáló módszer a konferenciás továbbképzés. Mindkét módszerrel élt a SOFT Alapítvány és számos más szakmai fórum, civil szervezet az elmúlt 5-6 évben. Könyvsorozatok és egyedi kiadványok jelennek meg, mint a FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat (1994, 1995, 1996) vagy a Bánatkő (Kálmán Zs. 1994) stb.

Továbbképzések konferenciákon és tanfolyamokon

A konferenciák terén merőben újfajta továbbképzési rendszert indítottunk útjára. A konferenciák közül a MAKÁ-projekt keretében elindított Országos Családkonferencia sorozat emelkedik ki, amelyet először 1994. augusztus 29-31-én rendeztünk Debrecenben, és amit 1995-ben a nagyon hasonlóan komponált Sérült Ember a Családban konferencia követett, a Kézenfogva Alapítvány szervezésében. Az eredeti koncepciót töretlenül vitte tovább az 1996-ban a Máltai Szeretetszolgálat Pécsi Csoportja és a SOFT Alapítvány közös szervezésében, a MATRA-projekt támogatásával Pécsen tartott második, immár nemzetközi továbbképzéssé terebélyesedett Országos Családkonferencia. A koncepció lényege az, hogy évente legyen egy olyan fórum, amelyen a sérült családdal együtt élő szülők és más hozzátartozók, valamint a szakemberek és a segítőkész civil szervezetek közös konferencia keretében ismerhetik meg a legújabb tudományos eredményeket a sérültek el látásában, ahol közösen alakíthatnak véleményt a fogyatékosokat érintő fontos politikai és gazdasági döntésekről.

Számos civil szervezet és állami intézmény rendez egyre több olyan képzési célokat szolgáló konferenciát, illetve szervez olyan tanfolyamokat a fogyatékosokkal kapcsolatos ismeretekről, ahová szülők is kapnak meghívást. A korai fejlesztés témája különösen gyakran szerepel ilyen rendezvényeken. Pécsen évente, más városokban alkalomszerűen kerül sor ilyen konferenciák megrendezésére. Az elsősorban szakembereknek szóló továbbkép-

zések a speciális ellátást igénylő gyerekek oktatásával, nevelésével, gyógyításával kapcsolatos ismereteket közvetítik az iskolákban oktató pedagógusok, a háziorvosok, a kórházi orvosok és más, nem fogyatékosok ellátására szakosodott intézetekben dolgozó munkatársak számára.

Graduális és posztgraduális felsőoktatás

Ami az iskolarendszerű oktatási kereteket illeti, a Fejlődéspediátriai Munkacsoport 1996 őszén végzett felmérése szerint a legtöbb felsőoktatási intézményben csekély óraszámban oktatják az egészséges fejlődés és a fejlődési problémák és fogyatékoságok jellemzőit (Kosztolányi Gy. 1997). Noha a szándék jórészt már megjelent az ilyesfajta ismeretek átadására, a rendszer nagy tehetetlensége folytán a változások lassúak. Kevés a megfelelő tudású oktató, nincs elegendő jegyzet, illetve tankönyv magyar nyelven. A felsőoktatásban az elmúlt 5–6 évben a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola képzési programjában történt a legnagyobb változás. Míg korábban kizárólag fogyatékoság-specifikus szakokon folyt a képzés (tiflo-, szurdo-, pszicho-, szomatopedagógus és logopédus), 1995-ben bevezették az intézményi igényekhez és a fogyatékos gyerekek szükségleteihez jobban igazodó „fejlesztő gyógypedagógus” és „gyógypedagógiai tanár” szakokat, valamint a „korai fejlesztő” posztgraduális kurzust. A konduktorképzést a Nemzetközi Pető András Intézet konduktor-tanítóképzésre változtatta, ezzel ösztönözve az általános iskolákat és óvodákat konduktorok alkalmazására. A gyógytornász-képzés 3 év helyett 4 éves lett. Több fejlődési és gyerekrehabilitációs ismeret került az alap-kurrikulumokba, mindhárom képzési helyen.

A szakemberek specifikus tudásának hiányosságai mellett a szakemberek abszolút hiánya okoz igen nagy gondot. Ugyanakkor megnőtt az igény a specifikus gyógypedagógiai és az egyéb ismereteket nyújtó képzések iránt, mivel a nyolcvanas évek közepe óta tartó negatív demográfiai hullám a csökkenő születésszám következtében kiürülő bölcsődéket, óvodákat és iskolákat eredményezett. Ez a trend kedvezően hatott a fogyatékos gyerekek ellátására: szegregált, félig integrált és teljesen integrált körülmények között egyre több fogyatékos gyerek kerül be a jelzett épületek kiürülő részeibe, ahol specifikus programokat szerveznek. Az is előfordul, hogy más célra hasznosul az épület. Mindenképpen keletkezik azonban egy relatív felesleg a pedagógusokból. Egzisztenciális okok mellett a személyes érdeklődés is motivál sok pedagógust, amikor a speciális pedagógia irányában keres átképzési lehetőséget. A fogyatékos gyerekeket oktató iskolákban a megfelelő szakképzések megszerzését az 1993-as LXXIX. törvény az oktatásról elő is írja. A kilencvenes évek elején az értelmileg sérült gyerekeket oktató-nevelő iskolákban Magyarországon átlagosan 40 százalékban szakképzetlen pedagógusok oktattak (Budai J. 1994). Noha az elmúlt években több új szak létesült, illetve alapítása éppen folyik, a nagymértékű szakemberhiányt még legalább egy évtizedig nem lehet felszámolni. A felsőoktatásban tett lépések közül a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola posztgraduális, illetve átképző programja

a legjelentősebb: a képzettség nélkül oktató pedagógusok szakképesítésének megszerzéséhez indított levelező képzési formákat 1995-ben.

Az országban robbanásszerűen megszorodtak a speciális posztgraduális és másoddiplomát adó képzések, amelyek részben külföldről átvett módszereket tanítanak (Ayres szenzomotoros ingerlő terápia, Frölich-féle bazális stimuláció, Delacato-féle szenzoros ingerterápia, Bliss nyelv stb.), másrészt hazai kifejlesztésű vagy továbbfejlesztésű módszereket oktatnak (Dévénny-féle speciális manuális technika, hidroterápiás rehabilitációs gimnasztika stb.).

Közösségi attitűd

Rendkívüli fontossága van a közösségi attitűdnek, a toleranciának, vagyis más szóval a társadalmi szolidaritásnak a fogyatékosokkal élő emberek és családjuk társadalmi megítélésében. A társadalom hozzáállása a sérültekhez tanult mintákon, megszokáson, jó vagy rossz beidegződéseken alapszik. Ez világosan látszik a gyerekek magatartásán: a gyerekek számára mindaddig természetes, hogy társuk más, mint ők, amíg meg nem győzik őket az ellenkezőjéről. Erre naponta látunk példákat a legkülönbözőbb élethelyzetekben. Nem véletlen, hogy a társadalmi elfogadás újratanulását társadalmunkban a gyerekek körében lehet a leghatásosabban elkezdni. A felnőttek többsége az előző évtizedek során diszkriminatív magatartásformát tanult meg a fogyatékosokkal szemben. Saját élmény híján legfeljebb a sajnálatig képesek eljutni a fogyatékosokkal kapcsolatban.

A gyerekek azonban még nincsenek „elrontva”. Ennek ékes példáját láttuk azokban a dolgozatokban, amelyek a SOFT Alapítvány 1992-ben meghirdetett pályázatára érkeztek, általános és középiskolás gyerekektől. A pályázat lényege, hogy az iskolások leírhatták az elképzeléseiket arról, hogyan tudnának együtt tanulni fogyatékos gyerekekkel az iskolában. A pályázat címe ez volt: Együtt az iskolában. A beérkezett mintegy 800 pályamű közül a legkiválóbbakból egy válogatást megjelentettünk a FAMINFO Szülőkönyvtár sorozatban (1994). A gyerekek leírásaiban rengeteg ötlet jelent meg, noha többségüknek soha nem volt sérült társakkal kapcsolatos saját élménye, és először a pályázat kapcsán kezdtek elgondolkodni arról, milyen is lehet másnak lenni.

Csaknem ugyanezt tapasztaljuk az utóbbi egy évben a MATRA-pályázat keretében végzett egyik tevékenységünk során is. Ez utóbbi a rendhagyó osztályfőnöki óra, amelyet egy szakember és egy szülő tart általános és középiskolások részére (lásd Mojzesné Székely Katalin cikkét ugyanebben a kötetben). Az volt a benyomásuk, hogy a gyerekek sokkal elfogadóbban viselkedtek a fogyatékosokat illetően, mint a tanáraik. Ezt a szubjektív benyomást a gyerekeknek kiosztott önkítöltő kérdőívekben megjelenő válaszok elemzése objektíven is igazolta. Hiányos ismereteik ellenére kevesebb előítéllettel élnek, mint tanáraik.

Ami a tanárokat illeti, nagyok sokfajta magatartásformával találkozunk, ha sérült gyermek együttnevelésére teszünk kísérletet. Egy kutatásban, amelyet a Művelődési és Köznevelési Minisztériumtól nyert pályázat keretében

végzett a Debreceni Viselkedéspediátriai Munkacsoport interjútechnikával, tanárok körében a másság elfogadásáról, 1994-ben, azt tapasztalták, hogy mélyen ellentétes motivációjú pedagógusok rendkívül hasonlóan vélekednek a felszínen. Ugyanakkor azonban, ha a felszín mögé nézünk, kiderül, hogy a hozzáállás, a gondolkodás egyik esetben a gyermek elfogadásával és integrált oktatásával a sikerével kecsegtet, míg a másik esetben annak kudarcával fenyeget (Módszertani ajánlások 1995).

Az iskolai integráció vagy szegregáció roppant összetett és a társadalmi elfogadás szempontjából kulcsfontosságú terület (Lányiné 1996). Az iskolában visszatükröződnek a társadalmi folyamatok. Egy elfogadó társadalomban a sérülteket döntően együtt nevelik az épekkel, mert mindenki számára világos, hogy az együttélést gyermekkorban kell kezdeni, így felnőttként is természetes lesz a másság. A társadalom befogadókészsége, vagyis a mindenkori tolerancia mértéke jelentősen függ a gazdasági helyzettől. Világos, hogy könnyebb a sokból osztozni, mint ha kevés a rendelkezésre álló forrás. Ilyenkor élesebben feszül egymásnak a „mit akarnak a sérültek, hiszen az épeknek sem jut elég” szemlélet a „mindenkinek kevés van, de az elesetteken kevésbé szabad spórolni” szemlélettel.

A másság elfogadásával kapcsolatos társadalmi attitűd lassan változik. A sérültek ellátásának hagyományai minden országban másként alakultak, de a jövőképből sok közös cél lebeg, amelyek eléréséig egyes országoknak még nagyon hosszú, másoknak ennél sokkal rövidebb utat kell megtenni. A szakemberekből és szülőkből álló helyi, nemzeti és nemzetközi mozgalmak, a civil társadalom rendkívül sokat tesz annak érdekében, hogy a sérülteket a társadalom befogadja.

Irodalom

- Akadályozott értelmi fejlődés (szerk. Vekerdy Zs.). FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat. SOFT Kiadvány, 1995.
- Béres Cs.: Az országos családfelmérés a szociológus szemszögéből. Konferencia a gyermek-rehabilitációról. Debrecen, 1995.
- Budai J.: Beiskolázási adatok 1992–1993. *Gyógypedagógiai Szemle*, 1994. 23. 1. 72–73. o.
- Egészségkárosodás (szerk. Vekerdy Zs.). FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat. SOFT Kiadvány, 1996.
- Együtt az iskolában (szerk. Lakatos L.–Szatmári E.). FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat. SOFT Kiadvány, 1994.
- Kálmán Zs.: *Bánatkő* (Sérült gyermek a családban). Bliss Alapítvány, Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Kosztolányi Gy.: *Undergraduate training. „Crossroads in medicine”. People with intellectual disability*. Hortobágy, Epona. June 4–7. 1997.
- Lányiné Engelmayer Á.: *Értelmi fogyatékosok pszichológiája I. kötet. Régi nézetek új megközelítésben*. Bárczi G. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola kiadványa, Budapest, 1996.
- Módszertani ajánlások speciális szükségletű gyermekek integrált neveléséhez. Debreceni Viselkedéspediátriai Munkaközösség. *Speciális Pedagógia* 3:1–19. 1995.
- Mozgászavarok (szerk. Vekerdy Zs.). FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat. SOFT Kiadvány, 1994.

- Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities*. Adopted by the United Nation. 1993.
- Striffler N.–Coughlin P. A.–Magrab Ph. R.: *Developing Collaborative Services for Children*. Communities Can Workbook Series. Georgetown University, Washington, 1994.
- Supporting Children with Disabilities* (project no. 269). Magyar–amerikai Közös Technológiai Alap. Beszámoló. 111–112. o. 1996.
- Vekerdy Zs.: *Családközpontú, lakóhelyközeli szolgáltatásrendszer speciális egészségügyi ellátást igénylő gyermekek számára*. Rehabilitáció 2. o. 1993.
- Vekerdy Zs.: *Children with special needs: policy vs. practice*. Monitor 2:8. 1994.
- Vekerdy Zs.: *Országos családfelmérés tapasztalatai sérült gyermeket nevelő családok körében*. Sérült ember a családban. Kézenfogva kiadvány; 239–255. 1995.
- Vekerdy Zs.: *Speciális szükségletű gyermek a családban II. Az országos családfelmérés tapasztalatai*. Védőnő. VII. évf. 2. 30–33. 1997.
- Vekerdy Zs.–McPherson M.–Magrab Ph. R.–Kosztolányi Gy.–Gallai M.–Takács Z.: *Family in the focus: Experience of the nationwide survey of families that have children with special needs*. Proceedings of the 6th European Regional Conference of Rehabilitation International Budapest, 4–9 Sept. 1994.
- Vekerdy Zs.–Suller M.–Béres Cs.–Lakatos L.–Magrab Ph. R.–McPherson M.: *Early identification of developmental disabilities in Hungary*. Neonatal Intensive Care Collegium Meeting, Hong Kong, March 1996.
- Vekerdy Zs.–Suller M.–Horváth Zs.–Lenkovich A.–Takács Z.: *MOTEL concept. „Crossroads in medicine”. People with intellectual disability*, Abstracts p. 26. 1997.
- Wells N.–Anderson B.–Popper B.: *Families in program and policy: Report of a 1992 survey of family participation in state programs for children with special health care needs*. CAPP National Parent Resource Center, Boston, 1993.

Béres Csaba

Halmazottan hátrányos helyzetben – fogyatékos gyermekeket nevelő családok a társadalomban

Egy társadalom fejlettsége nem csupán gazdasági teljesítményében, hanem abban is megmutatkozik, hogy mennyiben képes garantálni az emberi jogok érvényesülését, beleértve az egészséghez való jogot, az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének igazságos és méltányos biztosítását.¹ A fogyatékosok társadalmi helyzetét alapvetően meghatározza az a tény, hogy szellemi vagy fizikai korlátozottságukból eredően nem képesek élni azokkal a jogokkal és lehetőségekkel, amelyekkel a társadalom egészséges tagjainak többsége rendelkezik. Sokat elárul egy társadalom fejlettségéről az, hogy a fogyatékosok számára miképpen tudják biztosítani az egészségügyi szolgáltatások igénybevételét, képességeik fejlesztését, a speciális szükségleteiknek megfelelő oktatást, egészségi állapotuknak megfelelő munkát, végső soron a társadalomba való beilleszkedésüket, az önálló életvitelt.²

Sid Wolinsky és Patricia Kirkpatrick (1995) szerint bár Magyarország számos vonatkozásban élenjáró gazdasági, üzleti és politikai partnere Nyugat-Európának, a fogyatékosokkal való bánásmód tekintetében azonban egy fejlődő ország színvonalán van, mivel nagyon kevés fogyatékos embernek nyílik arra lehetősége Magyarországon, hogy teljes, önálló életet tudjon élni.

Magyarország kinyilvánította szándékát, hogy szeretne belépni az Európai Unióba. Integrálódásunknak a szociális gondoskodás területén is előre kell haladnia. Biztosítanunk kell a fogyatékos emberek társadalmi integrációját, emberi jogaik érvényesítésének lehetőségét.

A fogyatékoság mint társadalmi probléma megfelelő kezelése az Európai Unió szociálpolitikájának szerves része. A probléma súlyát jelzi, hogy az Unió dokumentumai 1992-ben mintegy 30 millió főt, a népesség csaknem 10 százalékát tekintik olyan személyeknek, akik valamilyen fogyatékoságuk miatt nem képesek arra, hogy teljes mértékben beilleszkedjenek a társadalomba. A közösség intézményeinek kell segítséget nyújtaniuk ahhoz, hogy munkához jussanak és aktív szerepet játszanak a társadalomban. Ennek érdekében működtették 1988–1991 között a *Helios* (Handicapped people in the European Communities living independently in an open society) elnevezésű programot, amelynek két fő célja volt: lehetőséget biztosítani a foglal-

kozási rehabilitációra, a gazdasági integrációra, másrészt lehetővé tenni az önálló életvitelt az európai nyitott társadalomban. E programhoz kapcsolódik a tanács 1987. májusi határozata arról, hogy elő kell segíteni a fogyatékos gyermekek integrációját, a normál iskolákban való tanulásukat (Venturini Patric 1992). 1993-ban indult az Európai Unió TIDE programja (Technology Initiative for Disabled and Elderly People), amely az ún. *rehabilitációs technológia* fejlesztését szorgalmazza abból a célból, hogy a fogyatékosok és az idős emberek éljenek az új technológiák által biztosított lehetőségekkel, amelyek segítséget adnak számukra mindennapi szükségleteik kielégítésében, beleértve a munkavállalást, a közlekedést, a háztartás vezetését, a képzési formákban való részvételt, a tanulást (Ballabio E. 1993). A szociális gondoskodás területén az integráció az Európai Unióban az országok eltérő történelmi fejlődése, intézményrendszerük különbözősége miatt csak lassan halad előre. Ugyanakkor minden tagország által elfogadott alapelvek közé tartozik, hogy különleges figyelmet kell fordítani a fogyatékos személyek társadalmi beilleszkedésének elősegítésére (A white paper, 1994).

Magyarországon a fogyatékoság társadalmi problémájának kezelése elmentmondásos. Egyfelől nemzetközi szinten is figyelemre méltó eredményeket mutathatunk fel, például a fogyatékos (látás-, hallás-, mozgássérült) gyermekek iskoláztatásában, másfelől a fogyatékosok munkához juttatását, az önálló életvitel elérését lehetővé tévő, szociális szolgáltató rendszer fejletlen, a meglévő intézmények által biztosított szolgáltatások elérésének egyenlő esélye nem biztosított minden fogyatékos számára.

A fogyatékoság társadalmi megítélése, egyáltalán a másság elfogadása tekintetében a társadalmi tudat fejletlen Magyarországon (Kálmán Zs. 1994). Ugyanakkor a fogyatékosok élete is társadalmi közegben zajlik, életminőségük végső soron attól függ, hogy milyen mértékben tudnak integrálódni a társadalomba. Társadalmi integrálódásuk alapvetően attól függ, hogy milyen a fogyatékos ember és családjának társadalmi helyzete (Bánfalvy Cs. 1995a).

A fogyatékosok társadalmi integrációjának elősegítésében alapvető gondot jelent az is, hogy nem rendelkezünk megfelelő adatokkal a fogyatékosok köréről, társadalmi helyzetükről, speciális szükségleteikről, igényükről. Adatok, információk nélkül a szolgáltatások sem fejleszthetők. Ez indított bennünket arra a kutatásra, amelynek egyes eredményeiről az alábbiakban számolunk be.

1994–1995 során a *SOFT Alapítvány a Gyermekekrehabilitációért* nemzetközi támogatással országos vizsgálatot kezdeményezett. A vizsgálatot dr. Vekerdy Zsuzsa irányításával egy kutató közösség végezte. A kérdőívvel végzett vizsgálat során 3200 család problémáiról kaptunk információkat. A vizsgálat eredményeiről a csoport tagjai már több konferencián beszámoltak. E tanulmányban a vizsgálat azon adatait elemezzük, amelyek a családok társas kapcsolataira, illetve az állam által adott támogatásokra vonatkoznak. Tekintettel arra, hogy a kérdőívet a szülők töltötték ki, a kérdések számát az önkitöltés ténye korlátozta. Így csak a legfontosabb tényekre vonatkozott a vizsgálat.

Fogyatékos gyermeket nevelni, állapotát stabilizálni vagy javítani az átlagosnál lényegesen nagyobb időráfordítást, türelmet, pszichés és fizikai

energiát igényel a szülőtől. A szülők többsége azonban nem a gyermek gondozásával kapcsolatos nehézségeket hangsúlyozta, hanem olyan problémákat, amelyekért végső soron a társadalom a felelős. 848 szülő (26,5 százalék) számára az anyagi gondok jelentik a legnagyobb nehézséget, 339 szülő (10,6 százalék) számára pedig a társadalmi elfogadás hiánya. A fogyatékos gyermekkel kapcsolatos szolgáltatások hiányosságait 204 fő (6,4 százalék) említette meg. A gyermekkel való közlekedés nehézségei 47 család (1,5 százalék) számára okoznak gondot. 199 esetben (6,2 százalék) a család belső nehézségei jelentik a legfőbb problémát. A gyermek gondozásával kapcsolatos nehézségeket (az állandó felügyelet szükségessége, a lelki teher) csupán néhány szülő (11 fő = 0,3 százalék) említette.

Nem vitatva az orvosi-egészségügyi ellátás minőségének a jelentőségét, a fogyatékos gyermekek életésélyeit döntően a családi kapcsolatok minősége határozza meg (Bánfalvy Cs. 1995b). A gondozás csak akkor lehet optimális, ha a párkapcsolat szilárd. A fogyatékos gyermek gondozásával, nevelésével együtt járó terheket a szülők könnyebben viselik el, ha a szűkebb társadalmi környezet (rokonok, barátok, hasonló élethelyzetben lévő szülők) segíti őket és emellett nem marad el a tágabb társadalom, az állam támogatása sem. E tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy erre a támogatásra mennyire számíthatnak a családok.

A fogyatékos gyermekekkel kapcsolatos feladatokat az iskolázottabb szülők jobban meg tudják oldani. Kifejezetten kedvezőnek ítéelhetjük, hogy a fogyatékos gyermekeket gondozó anyák iskolai végzettsége a népesség átlagánál magasabb (1. táblázat).

1. táblázat

Az anyák iskolai végzettsége

Iskolai végzettség	Fő	%
nem válaszolt	30	0,9
8 általános vagy kevesebb	1534	47,8
középfokú	1407	44,0
felsőfokú	231	7,2
összesen	3202	100,0

Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a 7 éves és idősebb női népesség 65,5 százaléka rendelkezik 1–8 osztályos végzettséggel, 25,6 százaléka középfokon iskolázott (szakmunkás bizonyítvány kapott vagy középiskolai végzettséget szerzett) és 6,8 százaléknak van felsőfokú végzettsége (1990. évi népszámlálás). Mintánk adatai szerint az anyák iskolázottsága magasabb a női népesség országos átlagánál.

Az apák között kisebb arányban vannak mind a 8 osztályos és kevesebb iskolai végzettséggel rendelkezők, mind pedig a középfokon iskolázottak, mint az anyák körében, ugyanakkor csaknem tíz százalékkal magasabb az apák között a felsőfokú végzettségűek aránya (2. táblázat).

Az apák iskolai végzettsége is magasabb, mint a férfi népesség országos

átlag. Az országos átlagnál kisebb arányú körökben az alapfokon iskolázottak aránya és az országos átlagot meghaladó mértékű a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. (A felsőfokon iskolázottak aránya országosan 8,4 százalék a férfiak körében, a mintánkban szereplő apák 17,7 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel.)

2. táblázat

Az apák iskolai végzettsége

Iskolai végzettség	Fő	%
nem válaszolt	214	6,6
8 általános vagy kevesebb	1148	35,9
középfokú	1272	39,7
felsőfokú	568	17,8
összesen	3202	100,0

Lehetséges, hogy a fogyatékos gyermekeket nevelő szülők a népesség átlagánál magasabb iskolai végzettsége a minta hibájából ered. Nem lévén előzetes nyilvántartás, a megkérdezettek körét nem véletlenszerűen választottuk ki. A rehabilitációs intézmények jutatták el a szülőkhöz a kérdőíveket, és lehetséges, hogy azokat a képzettebb szülők nagyobb arányban küldték vissza, így lettek túlreprezentálva.

Az országos átlagnál magasabb iskolai végzettség elvileg lehetőséget adna arra, hogy a gyermek fejlesztése érdekében a megfelelő szolgáltatásokat igénybe vegyék. Az országos átlagot meghaladó iskolai végzettség ellenére az általunk megkérdezett szülők 47,8 százaléka nem tudta, hogy hová forduljanak segítségért a gyermek rehabilitációja érdekében, amikor kiderült, hogy a gyermekük fogyatékos. Mindössze 34,4 százalékuk volt tisztában azal, hogy hol kaphatnak segítséget. Kálmán Zsófia (1994) orvosi gyakorlata során szerzett tapasztalatai szerint az egyik legnagyobb probléma, amellyel a sérült gyermekeket nevelő szülők szembesülnek, az *információhiány*.

A lakóhelyük közelében lévő szolgáltatásokat, gyermekük fejlesztése érdekében igénybe vehető lehetőségeket teljes mértékben 32,3 százalékuk, részben 32,5 százalékuk ismerte, míg 35 százalékuk egyáltalán nem volt tisztában a lakóhelyükön lévő lehetőségekkel.

A gyermek számára szükséges szolgáltatásokról a legtöbben (45,1 százalék) a szakorvosoktól szereztek tudomást. Más szakembertől 23,9 százalékuk, a védőnőktől 17,1 százalékuk értesült a rehabilitációs lehetőségekről. A média szerepe csekély a szülők informálásában, csupán néhány százalékuk szerzett a tévéből (5,7 százalék), a rádióból (2,3 százalék), az újságokból (4,3 százalék) információt. Lényegesen többen kaptak információt más, hasonló helyzetben lévő szülőktől (9,5 százalék). A barátok, ismerősök szerepe sem elhanyagolható ezen a téren, a szülők 8,3 százaléka kapott tőlük felvilágosítást (3. táblázat).

A szolgáltatásokat 1258 család (39,3 százalék) tudja maradéktalanul igénybe venni. 726 család (22,7 százalék) csak részben tud élni a szolgálta-

tások által biztosított lehetőségekkel, 185 család (5,8 százalék) egyáltalán nem tudja igénybe venni a szolgáltatásokat, 1034 család (32,3 százalék) nem válaszolt erre a kérdésre.

A szolgáltatások igénybevételének legfőbb akadálya a közlekedés. 304 család (9,5 százalék) utalt erre az akadályozó tényezőre. Anyagi okok miatt nem veszi igénybe a szolgáltatásokat 144 család (4,5 százalék). Férőhelyhiányra mindössze 35 család (1,1 százalék) hivatkozott.

A szolgáltatások igénybevételét akadályozhatja, hogy a családok távol laknak az egészségügyi intézményektől. A gyermekgyógyászati szakrendelő 647 család (20,2 százalék) otthonától nincs távol, 1402 család (43,8 százalék) 10 km-nél kisebb távolságra lakik a gyermekgyógyászati szakrendelőtől.

3. táblázat

*Kiktől, illetve milyen forrásokból szereztek információt
a gyermek számára szükséges szolgáltatásokról? (N=3202)*

Információforrás	Fő	%
szakorvos	1445	45,1
védőnő	546	17,1
más szakember	766	23,9
televízió	181	5,7
rádió	74	2,3
újság	137	4,3
barát, ismerős	265	8,3
más, hasonló helyzetű szülők	303	9,5
tanító, óvónő	152	4,7
érdekvédelmi szervezet	11	0,4
egyéb	84	2,6

10–50 km-re van a rendelő 905 család (28,3 százalék) esetében. 50–100 km-t kell megtennie 118 családnak (3,7 százalék) és 130 család (4,1 százalék) 100 km-nél is távolabb lakik a gyermekszakrendeléstől.

A szükséges kezelést, rehabilitációt biztosító intézmény 1121 család (35 százalék) esetében van 10 km-nél kisebb távolságra, 725 család (22,6 százalék) 10–50 km-re, 191 család (6,0 százalék) 50–100 km-re, 258 család (8,0 százalék) 100 km-nél messzebbre lakik a szükséges szolgáltatást biztosító intézménytől.

Arra a nyílt kérdésre, hogy milyen szolgáltatás hiánya okozza a legtöbb gondot, a családok többsége nem válaszolt. Akik válaszoltak, a legtöbben 504 fő (15,7 százalék) a gyermekekkel való foglalkozás hiányát, a nehézkes közlekedést (166 fő = 5,2 százalék), a szociális támogatás elégtelen voltát (85 fő = 2,6 százalék), a rendszeres orvosi vizsgálat és tanácsadás hiányát (102 fő = 3,2 százalék) említették.

A fogyatékos gyermekek számára – talán még inkább, mint az egészségesek számára – alapvető kérdés a szülők együttélése. Vizsgálatunk adatai szerint a kérdőívet kitöltő 3202 család közül 2885 (90,1 százalék) esetben a szülők együttéltek a fogyatékos gyermek születésekor, 213 esetben (6,6 szá-

zalék) a szülők már nem éltek együtt, 104 fő (3,3 százalék) nem válaszolt az együttélés tényét vizsgáló kérdésre. A vizsgálat időpontjában 2213 (69,1 százalék) család esetében a szülők együtt, 787 esetben (24,6 százalék) külön éltek. Mindössze 131 fő (4,1 százalék) válaszolt úgy, hogy a különválásban szerepe volt a fogyatékos gyermek megszületésének, 543 fő (17 százalék) szerint válásukban nem játszott szerepet a gyermek fogyatékos volta.

A fogyatékos gyermek nevelésével együtt járó nehézségek elviselésében a szűkebb társadalmi környezet segítségének döntő jelentősége van.

A nagyszülők és a rokonság hatékony segítségéről 1822 fő (56,9 százalék) számolt be. 1157 család (36,1 százalék) esetében sem a nagyszülők, sem más rokon nem segített érdemben a gyermekkel kapcsolatos problémák megoldásában.

Az alkalmankénti segítség gyakoribb (21,4 százalék), mint a rendszeres segítség (19 százalék). A segítség módja a legtöbbször a gyermekekre való vigyázás (29,4 százalék). Anyagilag a nagyszülők vagy más rokonok a családok 14,5 százalékát támogatják. Lelki támaszt a családok 13,9 százaléka kap a nagyszülöktől. Jelentősnek mondható arányban kapnak segítséget a családok a házi munkában (8 százalék), valamint a fogyatékos gyermekkel való közlekedésben (6,8 százalék) (4. táblázat).

4. táblázat

*Hogyan segítenek a nagyszülők és más rokonok
a gyermekkel kapcsolatos problémák megoldásában (N=3202)*

A segítség gyakorisága és módja	Fő	%
alkalmanként segít	685	21,4
rendszeresen segít	629	19,6
a gyermekekre vigyáz	941	29,4
közlekedésben segít	217	6,8
anyagilag segít	463	14,5
lelki támaszt nyújt	446	13,9
házi munkában segít	257	8,0
egyéb módon segít	79	2,5

Mint az adatokból látható, a családi segítség nem általános. A családok csaknem 40 százaléka nélkülözi a nagyszülők és más rokonok segítségét. A családi segítség elmaradásának számos oka van. 218 család (6,8 százalék) nem igényli, hogy segítsenek a gyermekkel kapcsolatos problémák megoldásában a nagyszülők vagy más rokonok. 442 esetben (13,8 százalék) a nagyszülők nem képesek segíteni saját problémáik miatt. 277 családtól (8,6 százalék) távol élnek a nagyszülők és a rokonság tagjai. 110 család esetében a nagyszülők és más rokonok nem tudják elviselni a fogyatékos gyermek látványát, nem tudják elfogadni a gyermek fogyatékoságát, ezért nem vesznek részt a gyermekkel kapcsolatos problémák megoldásában (5. táblázat).

Miért nem segítenek a nagyszülők és más rokonok? (N=3202)

5. táblázat

Okok	Fő	%
nem tudják elfogadni a gyermek fogyatékoságát	110	3,4
nem képesek segíteni a saját problémájuk miatt	442	13,8
nagyon távol élnek a nagyszülők	277	8,6
nem igénylik a segítségüket	218	6,8
egyéb okok miatt nem segítenek	176	5,5

A nagyszülőkön és a rokonokon kívül más, hasonló helyzetben lévő családoktól, a fogyatékos gyermeket gondozó szülők érdekvédelmi szervezeteitől, a gyermekkel foglalkozó szakemberektől várhatnak segítséget e nehéz élethelyzetben lévő családok. A megkérdezettek által végzett rangsorolás alapján megállapítható, hogy a fogyatékos gyermeket gondozó szülők a legtöbb segítséget a gyermekkel foglalkozó szakemberektől kapják. 1739 fő (54,3 százalék) rangsorolta az első helyre a kapott segítség mértéke alapján a gyermekekkel foglalkozó szakembereket. A hasonló gondokkal küzdő családok segítségét 240 fő (7,5 százalék) sorolta az első helyre. A szülők érdekvédelmi szervezetének segítségét 78 fő (2,4 százalék) tartotta a legfontosabbnak. Az adatok azt mutatják, hogy a fogyatékos gyermeket nevelő szülők önszerveződésének már vannak kezdeti eredményei, de segítségük még nem meghatározó jelentőségű (6. táblázat).

A szülők önszerveződésének alacsony szintjét bizonyítja az a tény, hogy a megkérdezett családok közül csak 141 (4,4 százalék) áll kapcsolatban sok más, hasonló helyzetben lévő családdal. A családok több mint egyharmada (1151 = 35,9 százalék) csak néhány hasonló helyzetű családdal tart kapcsolatot, a szülők közül a legtöbben (1446 = 45,1 százalék) nem állnak kapcsolatban egyetlen hasonló helyzetű családdal sem. Akik nincsenek kapcsolatban más, hasonló helyzetű családokkal, azok közül a legtöbben (844 fő = 26,4 százalék) arra hivatkoztak, hogy nem ismernek ilyen családokat.

6. táblázat

Kiktől kapták a legtöbb segítséget a fogyatékos gyermeket nevelő szülők? (N=3202)

Kiktől kapták a legtöbb segítséget	Fő	%
hasonló helyzetben lévő szülőktől	240	7,5
a szülők érdekvédelmi szervezetétől	78	2,4
a gyermekkel foglalkozó szakemberektől	1739	54,3
pedagógusoktól	65	2,2
másoktól	135	4,2

240 fő (7,5 százalék) nem akar kapcsolatot ápolni ilyen családokkal. 305 fő (9,5 százalék) véleménye az, hogy nincs szükség ilyen kapcsolatra.

A kapcsolatban állók között is az alkalmi kapcsolat dominál, 953 fő (29,8 százalék) nyilatkozott úgy, hogy alkalmi keretben kerülnek kapcsolatba ha-

sonló helyzetű családokkal. Csupán 222 fő (6,9 százalék) tartotta rendszernek kapcsolatát olyan házaspárokkal, akik hasonló problémákkal küzdenek.

Egymás segítésének jelentőségéről a megkérdezett családoknak csupán egyharmada van meggyőződve. 206 fő (6,4 százalék) szerint sokat, 736 fő (23 százalék) szerint valamelyest segítenek egymásnak. A segítség leggyakoribb módja, hogy megbeszélik a problémákat (875 fő = 27,3 százalék). A segítség további formái: egymás gyermekére vigyáznak (154 fő = 4,8 százalék), közösen szervezik meg a gyermekek szállítását (104 fő = 3,3 százalék), praktikus tanácsokat adnak egymásnak (310 fő = 9,7 százalék) (7. táblázat).

7. táblázat

Miben segítik egymást a fogyatékos gyermeket nevelő szülők? (N=3202)

A segítség formái	Fő	%
vigyáznak egymás gyermekére	154	4,8
közösen szervezik a gyermekek szállítását	104	3,3
praktikus tanácsokat adnak	310	9,7
megbeszélik a problémákat	875	27,3
egyéb módon segítenek egymásnak	22	0,7

A fogyatékos gyermekeket nevelő szülők önsegítésének fontos eszköze a szülők érdekvédelmi szervezete. A fogyatékoság természetétől függően többféle érdekvédelmi szervezet is működik Magyarországon. A szülők szervezettsége ma még alacsonynak tekinthető. A megkérdezett 3200 főből mindössze 309 fő (9,7 százalék) tagja valamilyen szülői szervezetnek.

Mint a tanulmány elején már utaltunk rá, a legnagyobb gondot a szülők számára az anyagi nehézségek okozzák. Az egészséges gyermekeket nevelő családok számára is nagy gondot okoznak az anyagi nehézségek, még inkább igénylik a társadalom támogatását azok a családok, amelyekben fogyatékos gyermekeket nevelnek.

A fogyatékos gyermek nevelése elkerülhetetlenül többletkiadásokkal jár a szülők számára. Ezt vállalni még átlagos jövedelmi körülmények között is nagy nehézséget jelent. Különösen nehéz helyzetben azok a családok vannak, ahol a szülők egyike (219 család = 6,8 százalék) vagy mindkét szülő munkanélküli (231 család = 7,2 százalék). Igen alacsony a jövedelmi szint azon családok esetében is, ahol a szülők egyike vagy mindkét szülő rokkantnyugdíjas. (Az egyik szülő rokkantnyugdíjas 109 család = 3,5 százalék esetében, mindkét szülő rokkantnyugdíjas 84 családban = 2,6 százalék.) A gyermekgondozáshoz nagy segítséget jelent, ugyanakkor alacsony jövedelmi szintet biztosít a gyermekgondozási segély (gyes). 827 esetben (25,8 százalék) az anya, 38 esetben (1,2 százalék) az apa volt gyermekgondozási segélyen. Alacsony jövedelmi szinten élnek azok a családok is, ahol a szülők egyike (84 család = 2,5 százalék) tartós otthoni gondozást végez. A részmunkaidős munkavállalás ugyancsak alacsony jövedelmi színvonalat sejtet. 27 család (0,8 százalék) esetében az apa, 78 családban (2,4 százalék) az anya dolgozik

részmunkaidőben. Nem csupán anyagi, hanem egyéb szempontból is hátrányos helyzetben vannak a szülő egyikének elhalálozása miatt csonkává vált családok. 43 esetben (1,3 százalék) az apa, 28 esetben az anya (0,9 százalék) halálozott el.

A hátrányok halmozódása miatt a családok elviselhetetlen életkörülmények közé kerülnének a társadalmi támogatás nélkül.

Magyarországon a fogyatékos gyermeket nevelő családoknak emelt szintű családi pótlék jár. Ez természetesen nem fedezi a gyermekkel kapcsolatos kiadásokat. Ezért fontos, hogy rendszeresen vagy alkalmanként a családok kiegészítő támogatásban részesüljenek. A megkérdezett 3202 család közül 907 (28,3 százalék) részesült rendszeresen anyagi támogatásban. Alkalmanként 772 család (24,1 százalék) kapott támogatást. 433 család (13,5 százalék) soha nem részesült semmilyen többlettámogatásban, 660 család (20,6 százalék) nem is kért ilyen segítséget.

Akik a családi pótlékon kívül támogatásban részesültek, azok közül a legtöbben az önkormányzatoktól rendszeresen vagy alkalmanként pénzbeli segítyt kaptak. Ilyen önkormányzati szociális ellátásban részesült 1474 család (46 százalék). Valamelyik érdekvédelmi szervezettől 53 család (1,6 százalék) kapott pénzbeli segítyt. A természetben kapott juttatás nem tekinthető nagyon gyakorinak. 48 család (1,5 százalék) a fogyatékos gyermek számára nélkülözhetetlen eszközt, 81 család (2,5 százalék) ruhasegélyt, 28 család (0,9 százalék) játékot kapott. Kedvezményes üdülésben 43 család (1,3 százalék) részesült.

A fogyatékos gyermeket nevelő családok egyik legnagyobb gondja, hogy a gyermekkel rendszeresen utazni kell, hogy speciális gyógykezelést kapjon. Az utazáshoz nyújtott társadalmi támogatás lényeges segítséget jelent a számukra. A megkérdezett családok közül 1410 (44 százalék) részesült valamilyen formában utazási támogatásban. Közlekedési támogatásban 576 család (18 százalék), útiköltség-térítésben 823 család (25,7 százalék) részesült. Kedvezményesen vásárolhatott személygépkocsit 75 család (2,3 százalék). Térítésmentes szállításban 86 család (2,7 százalék) részesült.

A vizsgált családok véleménye megoszlik arról, hogy a kapott juttatások és támogatások milyen mértékben fedezik a fogyatékos gyermekkel kapcsolatos kiadásokat. A családok egytizede szerint a támogatások a kiadásaiak legfeljebb 10 százalékát fedezik. A családok 14,6 százaléka esetében a gyermekkel kapcsolatos kiadásoknak legfeljebb 11–30 százalékát fedezik a támogatások. A költségek több mint harmadára-felére elegendő a kapott támogatás a családok 12 százaléka esetében. A családok 3 százaléka szerint a kapott támogatások a kiadások 51–70 százalékát biztosítják. A kiadások 80 százalékát vagy ennél is nagyobb hányadát fedezik a támogatások a családok 6 százaléka esetében (8. táblázat).

A különböző juttatások és támogatások milyen arányban fedezik a fogyatékos gyermekkel kapcsolatos költségeket? (N=3202)

A költségek hány százalékát fedezik a támogatások	A családok száma	%
nem válaszolt a kérdésre	1445	45,1
1-10	270	8,4
11-20	226	7,0
21-30	245	7,6
31-40	105	3,3
41-50	283	8,8
51-60	66	2,0
61-70	28	0,9
71-80	173	5,4
81-X	33	1,0

A fogyatékos gyermeket nevelő családok egy részénél szükségessé válhat a lakás átalakítása vagy korszerűsítése. 118 család (3,7 százalék) a fogyatékos gyermek megszületése után azért változtatott lakást, mert a megváltozott körülmények között már nem volt megfelelő a számukra. A családoknak csupán kisebb hányada (716 = 22,4 százalék) nyilatkozott úgy, hogy nem szükséges a lakás átalakítása vagy korszerűsítése. 1387 család (43,3 százalék) számára szükséges lenne a lakás átalakítása, de ehhez nem kért támogatást. 329 család (13,8 százalék) kért támogatást a lakás átalakításához vagy korszerűsítéséhez, de nem kapott. A lakás átalakítását vagy korszerűsítését szolgáló támogatásban 301 család (9,4 százalék) részesült.

A gyerek betegsége, fogyatékosága miatt 258 család (8,1 százalék) kényszerült arra, hogy lakóhelyet változtasson. Közülük a legtöbben (118 család = 3,7 százalék) azért költöztek el, mert alkalmatlan volt a lakás a gyermek ellátására. 73 család (2,3 százalék) lakóhely-változtatásának oka az volt, hogy a lakóhelyükön nem volt lehetőség a gyermek számára szükséges speciális gyógykezelésre. E két leggyakoribb lakásváltoztatási ok mellett alacsony gyakorisággal szerepet játszott még a válás (13 család = 0,4 százalék), a gyerek szükségleteit is figyelembe vevő, rugalmas, osztott munkaidőben való munkavégzés lehetősége (18 család = 0,6 százalék), valamint a szomszédság reagálása a fogyatékos gyermekekre szintén szerepet játszott néhány esetben (16 család = 0,5 százalék) a lakóhely megváltoztatásában.

A fogyatékos gyermek neveléséhez szükséges feltételek biztosítása döntően, de nem kizárólag anyagi kérdés. A családok többsége úgy érzi, hogy a társadalom akkor segít igazán, ha több anyagi támogatást ad. Ez 1319 család (41 százalék) véleménye. Több közlekedési támogatásra lenne szükség 176 családnak (5,5 százalék). A fogyatékosok támogatásának törvényi szabályozását 112 család (3,5 százalék) tartotta fontosnak. A gyermekek képességeinek fejlesztését szolgáló foglalkozások biztosítását 126 család (3,9 százalék) igényelte. Segédeszközökre 80 családnak (2,5 százalék) lenne szüksége. Több információt, tanácsadást igényelt 79 család (2,5 százalék).

Magyarországon a piacgazdaságra való áttérés során a termékek és a szolgáltatások árai megközelítették vagy elérték, egyes esetekben el is hagyták a nyugat-európai árszínvonalat, miközben a jövedelmek – a top-menedzsereket nem számítva – mélyen a nyugat-európai átlag alatt vannak. Magyarországon az utóbbi években végrehajtott gazdasági stabilizációs program mintegy 30 százalékkal csökkentette a lakosság életszínvonalát. A lakosság kétharmada napi megélhetési gondokkal küzd. Ilyen körülmények között érthető, hogy a szülők elsősorban anyagi segítséget várnak a társadalomtól. Vannak azonban olyan megoldandó feladatok a fogyatékos gyermekek életminőségének javítása terén, amelyek nem elsősorban vagy legalábbis nem csupán anyagi erőforrásokat igényelnek. A fogyatékos gyermekeket nevelő szülők összefogása, önszorgó képességük növelése, érdekérvényesítésük erősödése lényegesen javíthatja a gyermekek nevelésének feltételeit. A civil szervezetek, alapítványok – igénybe véve az állam, a társadalom segítségét is – jelentős eredményeket érhetnek el a fogyatékos gyermekek életésélyeinek javításában, társadalmi beilleszkedésük elősegítésében, foglalkoztatásuk megoldásában. Ez a törekvés Magyarországon már sok eredményt mutathat fel – amint azt a SOFT Tulip Alapítvány programjai is bizonyítják –, ugyanakkor át kell vennünk és a hazai körülményekhez kell igazítanunk a fejlett országok e téren szerzett tapasztalatait (OECD 1994).

Jegyzetek

1 Az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjának 25. §-a kimondja, hogy mindenkinek joga van a maga és családja számára egészséget és jólétet biztosító életszínvonalra, beleértve az egészségügyi ellátáshoz való igazságos és méltányos hozzájutást. Lásd ezzel kapcsolatban: *New challenges for public health. Report of an interregional meeting*, Genova, 27–30 November 1995. World Health Organisation, Genova, 1996. 43.

2 A fogyatékosok korlátozott jogérvényesítésével kapcsolatban lásd: Heworth, Dean H.–Larsen, Jo Ann, *Direct Social Work Practice: Theory and Skills*. The Dorsey Press, Chicago, 1986. A fogyatékos gyermekek speciális szükségleteivel kapcsolatban lásd: Sheafor, Bradford W.–Horejsi, Charles R.–Horejsi, Gloria A., *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*. Allyn and Bacon, Boston, London etc., 1991. 264–265 pp. A fogyatékos gyermekek oktatási rendszerének angliai történeti fejlődéséről kiváló áttekintést nyújt Hall, Penelope M., *The Social Services of Modern England* c. munkája (Routledge and Kegan Paul LTD, London, 1965. 210–222.).

Irodalom

- Ballabio, E. (Chairman of the TIDE Expert Committee), *TIDE 1993–1994 Workplan*, Commission of the European Communities, Brussels, 1993.
- Bánfalvy Csaba (a): A fogyatékosok társadalmi integrációja és a gyógypedagógia szociológiai értelmezése. *Valóság*, 1995. 4. 99. o.
- Bánfalvy Csaba (b): *Életminőség a 90-es években*. Budapest, 1995. 8–13. o.
- Disabled Youth and Employment*. OECD, Paris, 1994.
- European Social Policy. *A way forward for the Union*. A white paper. European Commission. Office for Official Publication of the European Communities, Brussels–Luxemburg, 1994. 51.
1990. évi népszámlálás 3. Összefoglaló adatok. 19. o.

- Kálmán Zsófia: *Bánatkő. (Sérült gyermek a családban)*. Bliss Alapítvány, Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1994. 11. o.
- Könczei György: *Fogyatékosok a társadalomban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1992. 11. o.
- Venturini, Patrick (1992): *The European social dimension. Commission of the European Communities*. Office for Official Publications of the European Communities. Brussels–Luxemburg, 1988.
- Wolinsky, Sid–Kirkpatrick, Patricia: A fogyatékosok helyzete Magyarországon. In: *Kötet az egészségkárosultakról*. Szerk. Lévai Katalin. Esély-füzetek, 3. „Esély” Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálat, Budapest, 1995. 9. o.

Tausz Katalin

A fogyatékos gyermekek helyzete és a civil társadalom az átmenet időszakában

1989 után a politikai rendszerváltással is összefüggésben egyfajta szociálpolitikai rendszerváltás is végbement, melynek egyik legfontosabb eredménye a jóléti rendszer pluralizálódása lett. Itt is megnyílhattak a szabadság kisebb-nagyobb körei: önszerveződő csoportok, alulról építkező szervezetek jöttek létre önkéntesen a szociális ellátórendszer hiátusainak betömésére. Addig kielégítetlen vagy rossz módszerekkel kielégített szükségletek felismerése motiválta a közösségi felelősségvállalás kifejeződéseként számos új szociális szolgáltatási forma kialakulását.

E civil társadalmi kezdeményezések megmaradhattak az informális szektor szintjén, de az informális kapcsolatokban gyökerező újfajta tevékenységi formák formális, nonprofit szervezetekben is intézményesülhettek.

Az államszocializmus időszakában for-profit szektor híján értelmetlen lett volna a nonprofit fogalom használata. A piacgazdaságokban a hagyományosan e szektorhoz sorolható szerveződések közül ekkor csupán a központi politikai akarat által ellenőrizhető és kézben tartható nagy intézmények (például a fogyatékos emberek érdekvédelmi szervezetei, Vöröskereszt stb.) működhettek legálisan. Az állami szociális ellátórendszer mellett, nem lévén piaci és nonprofit intézmények, e területen is az informális szektor: a családi, baráti, szomszédsági segítő tevékenység jutott kiemelkedő szerephez. Ma a központi és a helyi állam mellett új szereplők jelennek meg a szociális ellátások területén: hatalmas lendülettel indult meg a nonprofit szektor kiépülése.

A nonprofit szektor a jóléti állam működésének fontos eleme, a jóléti állam típusát az állam és a nonprofit szektor közötti feladatmegosztás is befolyásolja. Egyes országokban az állam garantálja a minimális szükséglet-kielégítést, másutt a magán- és a köz által nyújtott ellátások vegyülnek, s vannak olyan államok is, amelyekben a közösségi felelősségvállalás háttérbe szorul az egyénivel szemben. A neoliberais ideológiában a szociális ellátások biztosításában a piacon kívül az informális kapcsolatok és a nonprofit tevékenységek jutnak meghatározó szerephez. A jóléti rendszer pluralizálódása, s mindenekelőtt a nonprofit szektor megjelenése kétségtávan a politikai sza-

badságjogok körének szélesedését, a demokratizálódást, a civil társadalom erősödését jelzi. A polgári demokráciákban az állam és a nonprofit szektor viszonya számos különböző formát ölthet. A társadalmi biztonságot nyújtani hivatott intézmények, szolgáltatások működési módjának elemzésekor alapvetően négy szerepet különíthetünk el: a jogszabályi környezet kialakítójáét, a szolgáltatás finanszírozójáét, a szolgáltatás biztosítójáét és a szakmai „minőségellenőrt”. A jogszabályalkotó mindenkor a parlament, illetve valamely állami szerv, s a szakmai standardok betartásának felelőssége is elsősorban az államra hárul. Az államszocialista rendszerben a fenti négy szerep nem különült el: a finanszírozó és a szolgáltató is az állam volt. A plurális jóléti rendszerben ezeket az állam megoszthatja a forprofit és a nonprofit szektorral. Tehát elképzelhető, hogy állami intézményekben, állami pénzekből zajlik a fogyatékos gyermekek és fiatalok képzése, esetleg az állam a feladat végrehajtásának költségeit is részben vagy egészben vállalja, de a szolgáltatást nem maga nyújtja, esetleg a finanszírozást és a szolgáltatás biztosítását is a piacra vagy valamely nonprofit elven működő intézményre bízza. Ha az állam a jóléti ellátó rendszerben domináns szereplő, akkor a nonprofit szervezetek az állami tevékenységeket mintegy kiegészítve, erőteljes állami finanszírozással végzik munkájukat. Elképzelhető, hogy a szociális problémáktól, a segítségre szoruló körétől és a finanszírozási lehetőségektől függően rugalmasan változik az állam és a nonprofit szociális szervezetek viszonya.

Az állami feladatvállalás csökkentésének Magyarországon is egyre inkább kormányzati akarattá váló neoliberális követelése a szolgáltatást és a finanszírozást is mindinkább a piacra és a nonprofit szektorra hárítja. A neoliberális ideológia meghatározta szociálpolitika egyik legkárosabb következménye, hogy megosztja a társadalmat. Csak a megfelelő jövedelmű emberek tudják a piacon megvásárolni a jóléti szolgáltatásokat. Kevés a jótékonyásra is képes és hajlandó tőkeerős vállalkozás, így a nonprofit szektor működésében is meghatározó az állami finanszírozás szerepe. A szociális szerepvállalásra kész állam híján az állampolgárok szociális biztonsághoz való joga megkérdőjeleződik, a választási szabadság szűkül, az emberek tömegesen ellehetetlenült élethelyzetbe kerülnek.

A magyarországi nonprofit szektor

Az államszocializmus éveiben tudatosan megsemmisítették a civil társadalmat, többek között felszámolták az 1948-ig működő alapítványokat, vagyosnukat államosították. Az alapítvány jogi kategóriaként is megszűnt. Az egyesületi forma ugyan fennmaradt, de korántsem független civil szervezeteket jelölt. Az egyházak vagyonának túlnyomó részét szintén államosították, társadalmi szerepüket a politikai akarat a minimálisra csökkentette. Alapítványok ismét 1987-től alakulhattak, s két év múlva már 400 alapítvány működött az országban (Bullain N. 1995).

1. táblázat

Az alapítványok és egyesületek számának alakulása 1994 (Bocz J. 1997:23)

	Alapítványok	Egyesületek
1989	400	8396
1990	1865	14 080
1991	6182	17 869
1992	9703	21 528
1993	11 884	22 296
1994	14 216	26 107
1995	15 840	28 336

A fenti adatok a nonprofit szektor robbanásszerű növekedését mutatják. A jóléti szolgáltatások terén – éppen a központosított ellátórendszer funkciózavarai miatt – az állam is érdekeltté vált a nonprofit szektor szerepének megerősítésében.

Az alapítványok és az egyesületek, a nonprofit szervezetek e két legfontosabb típusa több jellemzőjében is különbözik. „Az alapítványok olyan nonprofit szervezetek, amelyeket valamilyen közhasznú cél elérése érdekében hoztak létre. Az alapítványok vagyonukat ezen cél elérésére fordítják (például a hajléktalanok megsegítésére). A magyar terminológia azért megtévesztő, mert az alapítványok a nemzetközi gyakorlatban adományokat osztanak, míg ezzel szemben Magyarországon legtöbbjük adományokért folyamodik. Az egyesületek ezzel szemben tagsággal rendelkező önkormányzó szervezetek, amelyek tagjaikat szolgálják (például mozgássérültek egyesülete), illetve amelynek tagjai valamilyen közös cél érdekében közösen lépnek fel (például természetvédő egyesület)” (Kósa E. kézirat).

2. táblázat

A szociális nonprofit szervezetek megoszlása szervezeti forma és tevékenységi csoportok szerint, 1994 (%) (Bocz J. 1997:23)

	Alapítványok	Egyesületek	Összesen
gyermek- és ifjúságvédelem	15,8	4,2	12,6
családvédelem, családtámogatás	3,5	24,4	9,4
egészségkárosultak támogatása	15,9	29,4	19,7
idősek, nyugdíjasok támogatása	4,7	3,5	4,4
önsegélyezés	18,2	22,2	19,3
rászorultak, szegények támogatása	2,7	2,9	2,7
többcélú és egyéb szociális tevékenység	39,2	13,4	31,9
összesen	100,0	100,0	100,0

A magyar nonprofit szervezetek minden, a nyugati társadalmakban is jellemző tevékenységet végeznek, bár az arányok eltérnek. A jóléti szolgáltatásokban játszott súlyuk például még nem éri el a nyugati világban jellemző szintet. A táblázatból az is jól látható, hogy eltér az alapítványok és az egyesületek tevékenységi területe.

A közvélekedés szerint a nonprofit szervezetek bevételi forrásai elsősorban magánadományokból származnak, holott csupán a rendelkezésükre álló pénzeszközök kisebb részét teszik ki. Jelentős szerepet játszanak az állami-önkormányzati támogatások és a saját bevételek is a nonprofit szervezetek költségvetésében.

3. táblázat

A magyarországi szociális célú nonprofit szervezetek bevételi forrásainak megoszlása, 1994 (%) (Bocz J. 1997:28)

Bevételi forrás	Alapítványok	Egyesületek
állami támogatás	30,5	30,7
magántámogatás	35,4	43,1
alaptevékenység	3,2	4,4
gazdálkodási tevékenység	28,3	14,9
más bevétel	2,6	6,9
összesen	100,0	100,0

A fogyatékos gyermekek helyzete Magyarországon, a statisztikai adatok tükrében

A fogyatékos népesség demográfiai összetétele eltér a népesség egészétől. Ennek egyik jellegzetessége, hogy míg 1990-ben a teljes 0–14 éves korosztály aránya a népességen belül 21 százalék, a fogyatékos gyermekeké a fogyatékos populációban jóval kevesebb: 9 százalék volt.

4. táblázat

A fogyatékos gyermekek megoszlása a fogyatékoság jellege szerint (%) (KSH 1995) N = 33 485

testi fogyatékos	6
mozgássérült	11
értelmi fogyatékos	51
nagyothalló, sike	6
beszédhibás	4
néma, siketnéma	1
gyengén látó	9
egyik szemére nem lát	2
vak	3
egyéb	6
ismeretlen	1
összesen	100

E gyermekek 85 százaléka veleszületetten fogyatékos, 6 százaléka baleset, 9 százaléka betegség következtében lett fogyatékos. A fogyatékos gyermekek jóval nagyobb arányban élnek községekben (37%), mint a fogyatékos populáció egésze (24%).

Az esélyegyenlőség megteremtésének egyik legfontosabb intézménye az oktatási rendszer. Az iskola nem csupán a szocializáció fontos színtere. Itt dőlnek el a munkaerőpiaci lehetőségek is. A fogyatékos emberek jelentős iskolázottsági hátrányban vannak a népesség egészéhez képest. Az iskolai hátrányok képződése már a legkisebb gyermekek között megkezdődik: sokan semmiféle iskolai tanulmányba sem kezdenek bele. (A népszámláláskor 15 455 0–9 évest írtak össze, s a 0–14 évesek közül 17 920 fő nem járt általános iskolába, vagyis többen, mint azt az életkoruk indokolná.) Az 1990-es népszámlálás szerint a fogyatékos emberek 11,2 százaléka valamilyen speciális általános iskolában végezte tanulmányait. (Jelentős a szóródás a fogyatékoság jellege szerint.)

Az iskolai hátrányok a cigány származású gyermekeket fokozottan sújtják. Ők nagyobb arányban vannak a fogyatékosok között, mint a népesség egészében. Míg az értelmi fogyatékosok aránya az egész fogyatékos népességben 1990-ben 19,5 százalék volt, arányuk a cigány lakosság körében meghaladta az 58 százalékot. A korcsoportos összetétel is jelentősen eltér: jóval több a fogyatékos cigányok között a 14 évesnél fiatalabb gyermekek aránya: 40,7 százalék. Ennek sokrétű okai között jelentős szerepet játszhat ismét az iskolarendszer működése: a cigány gyermekek tényleges arányukhoz képest jóval nagyobb mértékben kerülnek kiegészítő iskolába, amelynek következtében életüket az etnikai alapú megkülönböztetésen kívül az értelmi fogyatékoság stigmája is végigkíséri.

A szociális ellátórendszer szerepe a fogyatékos gyermekek szükségleteinek kielégítésében

„Jelenleg nagyon kevés fogyatékos embernek van módja teljes, önálló életet élni Magyarországon. A fogyatékosokat elkülönítik és diszkriminálják. Szabad mozgásukat környezeti akadályok gátolják, hiányoznak a megfelelő segédeszközök, illetve a megfelelő segítőszemélyzet, és nincs információjuk arról, hogy hogyan javíthatnának helyzetükön. Nagyon sokan intézményesített minigettókban laknak, ahol se szabadságuk, se magánéletük nincs” (Wolinszky S.–Kirkpatrick P. 1995). A szabadságmegvonás és a szegregálódás már a fogyatékosok gyermekkorában megkezdődik.

Mindebben jelentős az állam felelőssége. Ez annak ellenére így van, hogy a Magyar Köztársaság is csatlakozott az ENSZ által 1989-ben kiadott, a gyermekek jogairól szóló egyezményhez, amely megfogalmazza, hogy a fogyatékos gyermekeknek is – személyiségük lehető legteljesebb kibontakozása érdekében – joguk van az oktatáshoz, a képzéshez, az egészségügyi ellátáshoz, a gyógyító neveléshez, a munkára való felkészítéshez és a szabadidős tevékenységekhez.

A fogyatékos gyermekek ellátásában az állami szerepvállalás Magyarországon meglehetősen csekély. A pénzbeni juttatások rendszerében a fogyatékosok esetében nem különülnek el a megélhetés alapjául szolgáló jövedelemhelyettesítő és jövedelempótló ellátások a fogyatékos állapotból eredő

többletköltségek fedezésére szolgáló juttatásoktól. Ez nem csupán a felnőtt fogyatékosok esetében igaz, hanem a gyermekeknél is.

A fogyatékos gyermek jogán járó pénzbeni ellátások közül talán a legfontosabb az alanyi jogú, emelt összegű és a többi gyermekénél hosszabb ideig folyósított családi pótlék. Gyermekegondozási segélyre a fogyatékos gyermek tízéves koráig jogosult a szülő. A fogyatékos gyermekük gondozása miatt munkaerőpiaci szerepet vállalni képtelen hozzátartozók vehetik igénybe az ápolási díjat. A mozgáskorlátozott gyermek hozzátartozója is részesülhet közlekedési kedvezményekben és lakáscélú támogatásban. A települési önkormányzatok különböző, más családoknak is adható segélyfajtákkal (átmeneti segély, nevelési segély, lakhatási támogatás stb.) egészíthetik ki a fogyatékos gyermeket nevelő családok alacsony jövedelmét.

A természetbeni ellátások közül alanyi jogon jár a fogyatékos gyermekeknek a közgyógyellátás. A fogyatékos gyermekek életminőségén javítani hivatott szolgáltatások is meglehetősen sivár képet festenek Magyarországon. Köztudott, hogy egészen a legutóbbi időkig a komplex rehabilitációt megvalósító, a családok egészét támogató rugalmas, az egyének és az egyes családok sajátos szükségleteit is figyelembe vevő szolgáltatások megvalósítására alig terjedt ki az állami ellátások hatóköre.

Az 1993-as oktatási törvény szerint a fogyatékos gyermekeknek joguk van az integrált oktatásra, a törvény minden gyermeket képezhetőnek tekint, s megfogalmazza, hogy az állapotuknak megfelelő óvodai nevelésben, pedagógiai ellátásban kell részesülniük. Ugyancsak e törvény rendelkezik arról is, hogy a fogyatékosság jellegének megfelelő oktatási intézményeket (iskolai tagozat, kollégium, szakiskola stb.) kell létrehozni. Ám az integrált oktatáshoz, neveléshez nem elégséges a jogszabályban kifejezett állami akarat: személyi és tárgyi feltételek is kellenek. Integrálni kell a gyógypedagógiai szak tudást az oktatási intézmények ismeret- és készségrendszerébe, és a speciális eszközök is nélkülözhetetlenek. Ezek híján a fogyatékos gyermekek a pedagógusok jó szándéka ellenére is esetleg a speciális intézmények nyújtotta lehetőségeknél is rosszabb helyzetbe kerülhetnek. Brumbauer Magdolna például a látási fogyatékkal élő gyermekek általános iskolai integrációjával kapcsolatos vizsgálódásainak tapasztalatait összegezve írja, hogy a befogadó iskolákat megfelelő tájékoztatás, tanácsadás híján felkészületlenül érte a változás: „Ezek az iskolák természetes emberséggel fogadták a vak gyermekeket, és próbáltak minden tőlük telhetőt megtenni annak érdekében, hogy megkönnyítsék az ottani életüket. Igyekeztek egy veszélyforrástól mentes, védő-óvó környezetet kialakítani körülöttük, amelyben minden tevékenységet alárendeltek a gyermek biztonságának, kényelmének, kiszolgálásának.” Ennek érdekében, s nem ismervén a vak gyermekek képességeit, felmentették őket egy sor tantárgyból, nem hívták meg őket a tanulmányi kirándulásokra, előfordult, hogy semmiféle tisztséget nem bíztak rájuk. „Ennek a hozzáállásnak a következményeként szomorú, az eredeti szándékkal ellentétes irányú folyamat indult be, s a vak gyermekek peremhelyzetűekké váltak” (Brumbauer M. 1995).

A fogyatékos gyermek gondozása, nevelése sokféle nehézséget okoz a családok számára. A sokféle többletkiadást csak részben kompenzálják az

állam által biztosított források. Különösen a súlyosan fogyatékos gyermekek igényelnek folyamatos gondozói jelenlétet, ami nem csupán azzal jár, hogy egy családtag kényszerűen kiesik a munkaerőpiacról, hanem erőteljes pszichés megterhelést is jelent. Ezért a családok nem csekély hányada arra kényszerül, hogy a fogyatékos gyermeket valamilyen intézmény gondozására bízza. Miként a szociális ellátórendszer alanyává vált sok más csoport esetében is, még mindig domináns a nagy létszámú, személytelen, a társadalmi integrációnak rendkívül csekély esélyt biztosító, totális intézményi forma. 1990-ben a fogyatékos emberek 11,5 százaléka szociális intézményekben lakott. A 0–14 éves fogyatékos gyermekek több mint egyharmada intézeti lakó volt, egészségügyi gyermekotthonban élt, s nagy többségük az értelmi fogyatékosok köréből került ki. Az értelmi fogyatékosok intézetei nagyrészt 5000 főnél kevesebb lakosú községekben voltak találhatóak.

A NYEDOMO és a KSH által közösen kiadott információs évkönyvek csupán a felnőttvédelemmel foglalkozó intézményekről számolnak be. 1995-ös, a kötelező statisztikai adatszolgáltatás keretében kitöltött kérdőívek alapján azonban lehetőség nyílik néhány, a kiadványokban még nem publikált adat közlésére. 1995-ben 39, a fogyatékos gyermekeknek lakhatást nyújtó tartós bentlakásos otthont tartottak nyilván. Ezek 56 telephelyen, 108 épületben működtek. Bennük 606 lakószoba, 116 ebédlő, 60 társalgó, 149 foglalkoztató helyiség, 39 oktatási terem, 95 vegyes rendeltetésű szoba, 8 könyvtár, 92 orvosi szoba, 98 betegszoba, 43 tornaterem volt található. Az intézmények közül 8 Budapesten, 19 más városokban és 12 községekben létesült.

5. táblázat

*A fogyatékos gyermekeket gondozó, tartós bentlakásos intézetek
fenntartói szerinti megoszlása 1995-ben*

Fenntartó	Intézmények száma
települési önkormányzat	4
megyei önkormányzat	22
egyház	10
alapítvány	1
egyéb	2
összesen	39

Az intézmények közül 17 tartós bentlakásos, 20 tartós bentlakásos és rehabilitációs volt, 1 pedig csupán rehabilitációs jellegű tevékenységet folytatott.

6. táblázat

Az intézmények megoszlása építési év szerint

Építési év	Intézmények száma
1900 előtt	8
1901–1945	9
1945–1980	12
1981 után	8
ismeretlen	2
összesen	39

7. táblázat

Az intézmények megoszlása a jelenlegi rendeltetés kialakulásának éve szerint

Rendeltetési év	Intézmények száma
1960 előtt	5
1961–1970	9
1971–1980	10
1981–1990	10
1990 után	2
ismeretlen	3
összesen	39

8. táblázat

Az intézmények megoszlása eredeti rendeltetésük szerint

a jelenlegi funkcióra létesült	17
kastély	5
templom, kolostor	4
oktatás, egészségügy	1
bölcsőde, óvoda	3
laktanya, honvédségi épület	4
lakóház	2
egyéb	3
összesen	39

E gyermekintézmények jó része régen épült, s nem a jelenlegi szolgáltatás biztosítására létesült. 22 intézményben egyáltalán nem történt semmiféle, a funkcióhoz igazodó átépítés, s 13 intézményben még felújítást sem végeztek.

Ezekben az intézményekben a fent idézett adatfelvétel szerint összesen 4984 fogyatékos gyermek élt, vagyis intézményenként átlagosan igen sok: 128 fő. Ez annak ellenére így van manapság is, hogy az új gyermekvédelmi törvény az állami gondoskodás nagy létszámú intézményeinek „lebontását” rendelte el. A fogyatékos gyermekek intézményeiben a más funkciójú helyiségek mellett 606 lakószoba volt található, vagyis egy lakószobában átlagosan 8 gyermek lakott. Ezek az adatok magukért beszélnek: a fogyatékos gyermekek tartós bentlakásos intézetei többségükben nem felelnek meg a korszerű egészségügyi és szociális szolgáltatások követelményeinek, gyermekellenesek.

A fogyatékos gyermekek nonprofit segítő intézményei

A témában rendkívül nehéz megbízható statisztikai adatokat találni. A KSH nonprofit szervezetekkel foglalkozó kiadványai csak nagyobb csoportokba rendezve közölnek adatokat (például egészségkárosodottak, gyermek- és ifjúságvédelem stb.). A KSH által 1995-ben végrehajtott, a nonprofit szervezetek teljes körét átfogó adatfelvétel szerint 1994-ben 3035 nonprofit szer-

vezet főtevékenysége volt szociális jellegű. Közülük 599 jelölte meg, hogy elsődlegesen egészségkárosult emberek támogatásával foglalkozik. A kérdőív mellé csatolt szociális melléklet kérdéseire a 3035 szervezetből 2892 adott értékelhető választ. Közülük 805 utalt arra, hogy fogyatékosokat, egészségkárosultakat segít. A két érték (599 és 805) közötti különbséget az magyarázza, hogy a 805 szervezet nem mindegyike foglalkozik kizárólag vagy elsődlegesen a minket érdeklő célcsoporttal. A 805 szervezetből 237 fogalmazott úgy, hogy gyermekeket (is) támogat.

A *Sérült emberek adattára* című kiadvány lajstromba szedi a fogyatékos emberekkel (is) foglalkozó alapítványokat. Közülük 69 szervezet nevéből lehet arra következtetni, hogy fogyatékos gyermekeket (is) támogat.

A Kézenfogva Alapítvány is regisztrált készített, amelyben túlnyomórészt értelmi és halmozottan sérült emberek számára szolgáltatásokat nyújtó szervezetek adatai találhatók. A közölt információk alapján kitűnik, hogy a felsorolt 56 szervezet többsége (41) alapítvány, a többi (15) egyesületi formát öltött.

Nem könnyű a leírásokból megítélni, hogy e szervezetek mennyire valóban innovatív, civil kezdeményezések. Az adatok arra utalnak, hogy kb. kétharmaduk valóban új szervezet, amely a fogyatékos gyermekek sajátos szükségleteinek kielégítésére, új (vagy legalábbis a magyar szociális ellátórendszerben újnak számító) megoldási módokat, eszközöket alkalmazva jött létre. A kiadványban szereplő intézmények kb. egyharmada valamely már létező intézményre (ÉNO, bentlakásos otthon stb.) települve, annak tevékenységi körét kiegészítve jött létre. A szociális intézmények manapság többféle csatornán jutnak forrásokhoz. Az állami, önkormányzati támogatáson kívül pályázatokon nyert pénzekre is szükségük van a működéshez. E pályázatok címzettjei általában nonprofit szervezetek, s ezért az állami, önkormányzati fenntartású intézmények is rendre létrehozzák a maguk alapítványát, egyesületét. A rendelkezésre álló adatokból persze megbecsülni sem lehet, hogy mekkora azon szervezetek aránya, amelyek valójában a „régimódon” tevékenykednek, s csak szűkös forrásaik kiegészítésére hoznak létre nonprofit szervezetet. „Százas nagyságrendű számban működnek fogyatékosokkal foglalkozó szervezetek Magyarországon, de ezek általában nem egységesek, kis létszámúak, rosszul ellátottak és egymással alig kommunikálnak” (Könczei Gy. 1996).

A fogyatékos gyermekekkel foglalkozó alapítványok, egyesületek egy része rehabilitációval és rehabilitációval foglalkozik. Jó néhány vállalkozik arra, hogy az elidegenedett totális gyermekintézmények alternatívájaként ember- és gyermekléptékű családi lakóotthonokat hozzon létre. Közülük több az érintett gyermekek szüleinek kezdeményezésére jött létre. A tevékenység-leírásokból az is kitetszik, hogy a szervezetek egy részében (nagyjából az egy-negyedükben) már felismerték, hogy a fogyatékos gyermekkel együtt a család, a szülők is támogatást, szolgáltatásokat igényelnek.

E szervezetek osztályozására többféle lehetőség is kínálkozik. A nonprofit szervezetek lehetnek újak, vagyis a rendszerváltás után létrejöttek, és már korábban is működők (például az országos érdekvédelmi szervezetek); egyháziak és világiak; csak nonprofit tevékenységet megvalósítók, valamint ál-

lami és nonprofit szervezetek keverékei. Csoportosíthatók aszerint is, hogy (elsősorban) szolgáltató jellegűek-e vagy érdekvédelmi feladatokat látnak el.

A nonprofit szervezetek működésének előnyeit az állami szolgáltatásokkal szemben a szakirodalomban általában abban látják, hogy rugalmasabbak és alkalmazkodóbbak, innovatívabbak, inkább képesek az egyéni szükségleteket figyelembe vevő szolgáltatásokat nyújtani, erőteljesebben törekszenek a prevencióra az állami programok túlsúlyosan korrektív jellegével szemben. Ám amíg az állami ellátások – legalábbis elvben – minden állampolgárt megilletnek, az önkéntes szervezetek különböző szempontok alapján szelektálhatnak a kliensek közül, lehetnek akár elzárkózó jellegűek is.

A rendszerváltás után létrejött nonprofit szervezetek egy része valóságos civil kezdeményezésen alapult, barátok, közeli ismerősök hozták ezeket létre. Meglehetősen informálisan működtek, elsősorban a személyközi viszonyok szabályozták a ténykedésüket. Ám lassacskán formalizálódni kezdtek, jogi személyiséget öltöttek, a kedves ismerősökből vezetők és vezetettek lettek, alá-fölérendeltségi viszonyok jöttek létre, az önkéntesek mellett megjelentek a fizetett alkalmazottak, s mindez új csoportviszonyokat teremtett. Sokan úgy vélik, ha a szervezet formalizálódik, lendületét, karakterét veszíti el.

A nonprofit szervezeteket ezért sajátos szervezeti kultúra jellemzi, hiszen egyszerre viselik magukon az informális kapcsolatok és a bürokratikus szervezetek jegyeit. Az informalitás e szervezetek egyik éltető energiája: jó néhány ilyen intézményt személyesen érintett szülők, a fogyatékos gyermekekkel foglalkozó, ám a létező intézményrendszerben szakmai elgondolásait megvalósítani képtelen szakemberek, vagy egyszerűen altruista emberek hozták létre. Sokszor ma még Magyarországon a szervezet működtetésében nem is léptek túl az elhivatott amatőrizmuson, a formális szervezetté válást, s a vele járó, úgymond, felesleges bürokráciát csupán tehernek érzik. Bár mintát és szakmai modelleket nyújtanak, szemléletet formálnak és gyakorta határozott társadalomkritikát is megfogalmaznak – az intézményesültség híján értelmetlen konfliktusokba keverednek. A formális szervezetté válás, a bürokrácia előnyöket is rejt: nyomon követhetővé és ezáltal mások számára is átvehetővé teszi az alkalmazott módszereket, az érintett szervezetek és a finanszírozók számára áttekinthetőbbé teszi a gazdálkodást, s ezáltal pontosabban értékelhetővé válhat a szervezet működésének hatásossága és hatékonysága.

A formalizálódás tehát nem csupán veszteség, hanem a professzionalizálódás feltétele is. Ám nem csupán a nonprofit, hanem az állami, sőt a piaci szektorban is megjelennek a hasonló funkciókat ellátó intézmények. Olyan erőter jár létre, amelyben meg kell küzdeni az állami forrásokért, a pályázaton elnyerhető pénzekért, a kliensekért, a szakemberekért, a kapcsolatokért, a presztízsért, s az együttműködés helyébe gyakran a verseny lép.

Irodalom

- Bocz János: *Szociális nonprofit szervezetek Magyarországon*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1997. 9. o.
- Brumbauer Magdolna: Látássérült gyermekek helyzete a befogadó iskolában. In: *Gyógytárgyok Szemle*. Különszám. 1995. 31. o.
- Bullain Nilda: *The Nonprofit Sector in Hungary*. Kézirat. 1995.
- Értük, magunkért, velünk. *Sérült emberek adattára I*. A Humanitás Információs Alapítvány kiadványa, 1996.
1990. évi népszámlálás. *A fogyatékosok életmódja és körülményei*. KSH, 1995.
- Könczei György: Szubszidiaritás és antidiszkrimináció. In: *Magyarország politikai évkönyve*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 1996. 312. o.
- Sid Wolinszky–Patricia Kirkpatrick: *A fogyatékosok helyzete Magyarországon. Esély füzetek*, 3. Kötet az egészségkárosultakról. (Szerk. Lévai Katalin.) 1995. 9. o.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Bocz Jánosnak, a KSH Társadalomstatistikai Főosztálya munkatársának, hogy kérésemre e tanulmányhoz a fenti adatokat kiszámolta.

Mojzesné Székely Katalin

Szülők és szakértők az átmenetben

Van közünk egymáshoz

A holland MATRA-program olyan kísérlet, amelyet a Debreceni Gyermek-rehabilitációs Központ, a SOFT Alapítvány és a KLTE kutatói adaptáltak a hazai viszonyok közé.

A program keretein belül olyan szakemberekkel készítettünk interjúkat, akik sérült gyerekekkel foglalkoznak. Egyúttal a szülőket is megtanítottuk interjút készíteni, hogy legyen bátorságuk a hivatalok, intézmények megkeresésére, felkészüljenek az egyenrangú tárgyalásra. Fontosnak tartjuk a kapcsolatok kiépítését a világgal, a szolidaritás erősítését a társadalommal. Több relációban is végiggondoltuk, hogy miként hozhatjuk közelebb egymáshoz a különböző csoportokat, hiszen ezek erősíthetik az együttműködést (szülő-szülő, szülők-szakemberek, szakember-szakember, sérült és ép gyerekek szüleinek közelebb kerülése, a sérült és nem sérült gyerekek együttélése és tanulása).

A szakemberekkel készített interjúk tapasztalatai

Az interjúalanyok kiválasztásában alkalmi szempontok is közrejátszottak, de ezek valamelyest reprezentálják a főbb típusokat. Három debreceni, két pécsi és egy budapesti szakemberrel készítettem mélyinterjút. A további interjúkat szülők készítették, s még további két debreceni vezető szakemberrel beszélgettünk. A listánkra kerülő nyolc személy közül négy férfi és négy nő (az arány véletlen).

A beszélgetések során az alábbiak érdekeltek minket: *hogyan kerültek a pályára, milyennek látják a sérült csoportok helyzetét és esélyeit, valamint a társadalom reagálását, milyen jövőt látnak e problémák megoldására.* A szóban forgó személyek nagy elhivatottsággal és hihetetlen energiával végzik munkájukat. Személyiségük bizalmat kelt, nagyszerűen értenek az emberi viszonyok kezeléséhez és pillanatok alatt átlátják a helyzetet. Sohasem panaszkodnak. A halvány remények világában derűs és optimista szemlélettel mozognak. Ezt a látásmódot terjesztik a környezetükben is. Egyikük elmond-

ta, hogy legalább annyi időt és energiát fordít vezetőként a munkatársaira, mint a gondozott gyerekekre. Ha mosolygós embereket lát maga körül, derűsebbek és jobb kedvűek lesznek maguk is.

Melyek a legjellemzőbb problémák?

A nyilatkozók szerint *fogalmi zűrzavar* nehezíti az előrelépést. Sokan betegnek tekintik a sérülteket, holott a sérült ellenpárja az ép (a betegé az egészséges). Nem egyértelmű, hogy az emberek mit tekintsenek megoldási módnak, mert nem dőlt el az a vita, hogy integrálja vagy szegregálja a társadalom a sérült csoportokat. Beszélgető partnereim az *együttélési stratégiák* kialakításán fáradoznak. Gyakori megoldás még a családokban is, hogy elrejtik sérültjeiket, nem beszélnek róluk, szégyenkeznek, rossz a lelkiismeretük. Ugyanakkor túlzott elvárásokkal fordulnak a társadalomhoz, vagy éppen ellenkezőleg: megelégszenek a tudomásulvétellel, nem sokat tesznek a befogadásukért. Nem szabad persze eltúlozni a várakozást, ennek megoldása nem is a szakemberek feladata. Úgy látják, nekik a sérülteket kell olyan helyzetbe hozni, hogy beilleszkedjenek és képesek legyenek együtt élni a többiekkel.

Nem segíti a megoldásokat, hogy korábban *hatalmas intézményeket hozott létre* az állam. Ezek képtelenek megadni a minimális életteret, az intimitást. Hiányzik a személyesség. Az intézmények embereinek érdekei olykor felülkerekednek a bennük élőkével szemben. A kiterjedt szociális hálózat magas költségekkel és gyenge hatékonysággal működik. A bent lakók *érdekérvényesítése pedig erőtlen*. Ha elindul valamilyen közös tevékenység, hamar elkezdődik a *rivalizálás*. Erre fecsérlődnek el az energiák. A szülők egyedül próbálkoznak, még gyakrabban bezárkóznak, miközben ők is sérültek és támogatásra szorulnak.

A szakmai problémák megoldása sem megy könnyen. Gyakran megmarad a szakma a hagyományos megoldások mellett. Nem jut eszünkbe *a környezet átalakítása*, amelyben a sérült ember is otthonosabban érezné magát. Mintha csak az épek mértéke szerint tudnánk elképzelni a világunkat. Nem kapnak kellő segítséget a szülők éppen akkor, amikor fel kell dolgozniuk a megváltoztathatatlan tényeket. Pedig a legtöbb szülő ezen a ponton adja fel, mert a gyereket a megszokott és általában elfogadott értékekhez viszonyítja, és nem akarja olyannak elfogadni, amilyen.

A családsegítő szolgálat hálózata nem a fogyatékosok családjaiért működik, véletlenül talál rájuk. Gyenge a problémamegoldó képességünk is. Gyakran kíséri bátortalanság az újítokat. Így feneklenek meg a változtatást célzó elképzelések. Kevés a szakmai fórum és a nyilvánosság. Sürgetik az új folyóirat indítását, a tapasztalatcsere intézményesülését, hogy feltöltődjenek és szembesítsék az ötleteiket másokéval.

Minden megoldási kísérletet nehezít, hogy a társadalomban erős előítéletek élnek mindenféle mássággal szemben. *Előítéleteinket* közkívánatra nem tudjuk legyőzni. A mentalitásváltás iskoláját végig kell járni – csakhogy előbb ki kell találni a módszereket. Még mindig nem nézünk szembe a problémáinkkal, *nem tesszük fel fontos kérdéseket*. A gyerektársadalom szociali-

zációjától lehet sokat remélni, de ezt is nehezíti, hogy ők is a felnőttektől lesik el az együttélési megoldásokat. Különösen nehéz elfogadtatni az értelmi fogyatékosokkal való együttélést. Az is komoly gond egy ilyen gyermekcsoportos demokráciában, hogy gyakran *az érintettek nélkül zajlanak a megoldási kísérletek*. Megdöbbentő, hogy a társadalom mennyire nem tekinti értéknek az egészséget.

Milyen eredmények láthatóak?

Miután megkezdődött a problémafeltárás és *dokumentumok is születtek*, felmérések készültek, az ország szociális energiáinak széttöredezése láttán megértették az érintettek, hogy *növelniük kell saját érdekérvényesítő képességüket*. Mozgolódni kezdtek, civil szerveződések alakultak, belül és kívül is. Együttműködési stratégiában gondolkodnak, *a sérült csoportok össze-össze-fognak*. Szembesítik a társadalmat e csoportok létezésével és igényeinek elismerésével. Láthatóan elindult valami.

A hazai adottságok jobb kihasználása mellett a *külföldi modellek adaptálása* is elkezdődött. A szemléletformáló élmények mellett *technikák kerülnek be*, akciók szervezését tanulják meg, és azt, hogy *az álszemérmes hallgatás, a szemlehungyás nem vezet sehová*. A szülők feltöltődnek, a szakemberek felvérteződnek, a sérültek reményhez jutnak, miközben tudatosul: a saját problémáinkat magunknak kell megoldani. Tehát nem reménytelen a társadalom reagálásának megváltoztatása sem. Interjúalanyaim arról számoltak be, hogy szinte *sehol nem tapasztaltak durva elutasítást*, ha segítségért fordultak a hivatalos intézményekhez vagy az emberekhez. A társadalom magatartása nem elutasító vagy kizáró, csupán arról van szó, hogy nem azzal ébrednek reggelente az emberek: vajon hogyan érzik magukat a sérültek körülöttük? Kétségtelenül van egy „*aha*” élmény, ha szóba kerülnek a sérültek bajai. Ezért olyan nagyon lényeges napirenden tartani és nyilvánosságukat biztosítani.

Az intézményes szocializáció – főként az iskola – elgondolásai között is erősödik az a vonal, amely *az egységes iskola irányába mutat*, együtt szeretné képezni az ép és sérült gyerekeket. Nehezíti az ilyen megoldásokat az a szemlélet, amelyben a végiggondoláskor az ún. normális iskolákban is a gyerek véleménye maradt ki az egészből. A most bevezetésre kerülő Nemzeti Alaptanterv, amely értékorientációs koncepciót fogalmaz meg, nagyobb szabadságot ad és a helyi szükségletekből való kiindulást tartja fontosnak. Pedagógus szakember alanyom úgy látja, hogy *minden iskolában ugyanazokért a célokért folyik a munka, csak más eszközökkel*. A lényeg ugyanis a gyerek személyiségének és képességeinek a fejlesztése, köztük a sérülteké is. Az iskolarendszerben az egységesülés felé halad a világ. Egy mozgásszervi fogyatékos gyermek esetében semmiféle kizáró ok nincs, ami miatt ne járhatna olyan általános iskolába, amely a normál tanterv szerint halad. Egy gyengén látó gyereknel ugyanez a helyzet. A normál tanterv itt kiegészül speciális pedagógiai eszközökkel. A Hajdú-Bihar megyei Pedagógiai Intézet az ottani tanárokat is bevonja továbbképzéseibe, megismerteti őket a többi iskolával

és fordítva. Az iskolák szabadságfokának növekedésével tovább javulhat a helyzet, mert maguk szelektálnak a tananyagban, és ha nem megy a normál tantervi anyag, akkor átalakítják.

Fontos felismerés ezen a területen is, hogy az elmélettel foglalkozóknak is nagyobb mértékben kell összekapcsolódnuk a gyakorlattal, a gyakorlat szakembereinek pedig intenzíven lépést kell tartani a kor színvonalát kifejező elmélettel. Az egyetemi képzésben szintén készülnek szakdolgozatok ebben a témakörben, és hallgatóink szívesen vállalnak terepmunkát ezekben az intézményekben. Külső szakemberek bevonásával a sérültség kérdése beépül az oktatásba is.

Az a tapasztalat, hogy *a gyerektársadalom befogadó* a sérült gyerekeket illetően. A SOFT Alapítvány szakemberei és szülőszervezete az elmúlt tanévben kezdett olyan kísérletet Debrecenben, amelyben *rendkívüli osztályfőnöki órákat* tartanak az általános iskolában erről úgy, hogy felajánlják látogatásukat. Az 1995–1996-os tanévben 52 alkalom volt, mert nem jutott idő több meghívásnak eleget tenni. Egy szakember és egy szülő, akinek sérült gyermeke van, együtt vesz részt a találkozón. Négy páros járta a város iskoláit. Az a tapasztalatuk, hogy megdöbbentő élmény és megrendítő felfedezés az iskolásoknak hallani arról, hogy mások nem olyanok, mint ők. Az is kiderült, hogy a gyerekek befogadó készsége ugyan nagy, de nem számolnak azzal, hogy míg a környezet át nem alakul, nem élhetnek együtt a sérültekkel. Nincsenek feljárók, ajtók, liftek, megfelelő termek, és nincs speciális gondozás. Rádöbbennek arra is, hogy a sérülés nem válogat. A gyerekek szívesen járnának együtt sérült gyerekekkel iskolába. A tanév végén több iskolás megkereste az intézetet, hogy szeretne részt venni a sérült gyerekek nyári táborában, és szeretne segíteni.

Felvetődött néhány olyan ötlet, amely vagy már a megvalósulás fázisában van, vagy könnyen ilyené válhat. Említhetjük a nagy intézmények átalakítását vagy az újak tervezését. Sajnos, *a túl radikális elgondolásokhoz nem kapnak segítséget a szakemberek az irányító, felügyelő hatóságoktól sem.* Ezért is olyan fontosak azok a külföldi tapasztalatok, amelyek a stratégia-váltást részben képzéssel, részben az eredmények megmutatásával segítik. Ez a képesség is fejleszthető, erről nem szabad lemondani. A pécsiek például azért szeretik a konferenciákat, mert *az új dolgok összehasonlítási alapot szolgáltatnak* – ilyen a házi beteggondozás vagy a nappali otthon. Fontos benne a *visszajelzés és a szakmai kitárulkozás.* A *tapasztalatcsere* is hiánycikk például olyan kérdésben, mint a bölcsőde-privatizáció. Fogalmuk sincs, mit csinálnak mások olyan nagy városokban, mint az övék. Jó volna közös utakat is találni és *elkerülni a zsákutcákat.* Sokszor ez a szakmai kontroll az egyetlen garancia.

Szerencsére erősödnek azok az elképzelések, amelyek a kétségtelenül elégtelen finanszírozás szidalmazása helyett *a pénzek ésszerűbb átcsoportosításán, az érdekérvényesítés erősítésén, a pályázással történő pénzszerzés lehetőségein gondolkodnak,* illetve felméri, mennyiben lehet ott előrelépni, ahol a dolog nem a pénzen múlik. De nem eredménytelenek azok a törekvések és rendezvények sem, melyek a *jótekonyság eszméjét erősítik,* és

kigondolnak olyan megoldásokat, amelyek megnyitják a jómódú vállalkozók szívét és pénztárcáját.

Megfogalmazódott, hogy vidéken nehezebb megküzdenni a problémákkal, mint a nagyobb városokban. Lehet, hogy a közösség ott nagyobb védelmet nyújt, de a gondozási, gyógyítási esélyek rosszabbak. Ezt szülő-interjúalanyom élte át. Családjával kénytelenek voltak feladni biztonságos kisvárosi életüket, lakásukat, állásukat, hogy sérült (epilepsziás, skizofréniás) kislányuk szakmai segítséghez, jobb iskolai ellátáshoz jusson. Megvolt ugyan a lehetőség – éltek is vele –, hogy a gyerek Debrecenben mindezt megkapja, de nem viselték el, hogy tőlük távol, mások gondoskodjanak a kislányukról. Bár a gyerek állapota láthatóan javult a kórházi ápolás következtében, majd az otthonban, magányos volt és minden délután sírt. A szülők úgy döntöttek, hogy a gyerekük mellett a helyük. Először őt vitték haza, de kiderült, hogy sem az iskolai, sem a pszichológiai gondozás színvonala nem éri el a debrecenit.

Bár sokan még mindig nem mernek nagyot lépni, kivinni a problémákat az intézmény falain kívülre, de kezdenek rájönni, hogy nem valami ellen, hanem valamiért kell küszködniük. Nagyon jó látni, mennyi elkötelezettséggel, milyen erős hivatástudattal dolgoznak a sérültekkel foglalkozó szakemberek, mennyi hittel, lelki erővel rendelkeznek. Fontosnak érzik a munkájukat és hasznosnak önmagukat. Csak megerősítik a meggyőződést, hogy ehhez a munkához kell a személyiség, aki éppen erre a feladatra alkalmas. A motivációk közt gyakran szerepet játszik egy sérült családtag emléke, vagy éppen az a tudat, hogy van egy egészséges családja, s éppen ezért érzi úgy, hogy segítenie kell másokon. Megint mások szülői indíttatást kaptak, vagy éppen tanítványaik kértek tőlük segítséget, és őket megérintette a probléma. Belátták azt is, hogy a magányos szakember nem lehet eredményes. Ezért sürgetik több publikációs és szakmai fórum megteremtését. Ezekkel a rivalizálás is tompítható lenne, amelyben sajnálatosan háttérbe szorulnak a közös ügyek.

A szülők

(Az interjú mint a szülői érdekérvényesítés egyik lehetséges formája)

A szülői önszerveződés erősítheti az *intézményesülést*, a *nyilvánosságot*, az *anyagi lehetőségeket*, a *markánsabb érdekérvényesítést*. Ezért gondoltunk arra, hogy szakmai tudásunk egy részét azért adjuk át a szülőknek, a gyakorló szakembereknek, hogy a magyar igazgatási rendszer útvesztőin át ne – vagy ne csak – alattvalóként jelenjenek meg a hivatalokban, hanem partnerként kérdezzenek meg hivatali szakembereket arról, hogyan is látják a sérültek problémáját, van-e hajlandóságuk segíteni és tájékozódni. Az eredmény nem rossz, annak ellenére, hogy minderre még csak a szülők kicsi hányada képes, és hogy nincsenek megszervezve. Inkább egyedül próbálkoznak.

Elgondolásunk *módszertani és érdemi útja* a következő volt: Tartottunk az önként összejejt szülőknek egy *előadást az interjútechnikáról*, annak fontosságáról és tanulhatóságáról, a hiteles információk összegyűjtése érdekében. A mások véleménye megismerésének fontosságáról is beszéltünk. Egy

másik alkalommal közeli szakember barátunkat megkértem egy nyilvános interjúra arról, hogyan látja a sérültek helyzetét. A Gyermekrehabilitációs Központ 10 éves születésnapja alkalmából rendezett tudományos ülésen már *a konferencia nyilvánossága előtt két szülővel együtt készítettünk interjút* a városi önkormányzat szociális irodájának vezetőjével és a Megyei Társadalombiztosítási Igazgatóság vezetőjével, valamint a Hollandiából érkezett vendéggel.

Később vállalkozó szellemű szülők elkezdték az interjúkészítést a város vezetőivel és a sérülteknek fenntartott intézmények vezetőivel. Ennek az elején tartunk: információgyűjtés, iskolai-tantervi problémák és hibák, a kallódó sérült gyerekek feltérképezése, pénzügyi kérdések kerültek sorra. (A szakmai interjúkat és a szülők által készített beszélgetéseket kötetben fogjuk megjelentetni.) A pécsi nemzetközi családkonferencián 1996 nyarán a debreceni szülők sikerrel és színvonalasan számoltak be a sérült gyermekeikkel átélt élményeiről, az útról, ami elvezette őket a többiekhez. A szülői szervezetben feloldódtak a gátlások, feldolgozták feszültségeiket, képesekké váltak az együttes közreműködésre gyerekeik érdekében. Ebben nagy szerepe volt a Gyermekrehabilitációs Központnak, a SOFT Alapítványnak, a szakembereknek. A legtöbb szülő azt akarja, hogy *tanuljanak mások is a sorsából, és merjék vállalni magukat és a helyzetüket*.

Valamennyi szakember felhívta a figyelmet arra, hogy *a sérült gyermek szülei maguk is sérültek, akik nem kapnak elég segítséget ahhoz, hogy feldolgozzák a velük történeteket*. Ettől a bezárkózás, a rossz lelkiismeret, a menekülés. Úgy látják, hogy egy szociális vagy nevelési segélyből élő szülő, aki otthon van a gyermekével, kegyetlenebb munkát végez, mint aki kórházban dolgozik. A nap minden percében rá van utalva valaki, felelősséget kell vállalnia érte, és ebből nem léphet ki. Ezért a kemény munkáért nagyon kevés anyagi és erkölcsi támogatást kap, miközben szinte el van zárva a külvilágtól. Arra a kérdésre, hogy vannak-e ennek *a szülőcsoportnak típusai*, a gyakorlatban igazolt feltételezések köszöntek vissza. *Van egy csoport, amely egyértelműen felelőssé tehető azért, hogy a gyerek olyan, amilyen*. Nem sokan vannak, de vannak, és velük a legnehezebb boldogulni. Ezek olyan hátrányos helyzetű emberek, akik elhanyagolják és/vagy bántalmazták a gyereket, akik későn viszik orvoshoz, így lekésik a pillanatot, amikor még visszafordítható lenne a folyamat. A szakember találkozott munkája során olyan apával, aki feleségét és gyerekeit úgy megverte egy baltával, hogy a gyerek gyógyíthatatlan károsodást szenvedett. *A másik csoport az utolsó garasát is feláldozza, hogy a gyereknek jobb legyen, és mindenhová elviszi, ahonnan segítséget remél*. De ennek a típusnak egyik változata *megfeleldez*ik önmagáról. Pedig a saját feltöltődését, regenerációját is biztosítania kellene. *Az a szülő tartozik a harmadik típushoz, aki a saját gyereke betegségét arra használja fel, hogy segínyt kapjon és abból éljen* – egyszerűen, hogy ne kelljen dolgoznia. Ez a szülő minden szociális fórumot bejár, minden támogatást megszerez, de nem a gyerek érdekében használja fel. Ilyenkor bezárul a kör a szakember számára is: nem vállalhatja át a szülőtől a gyereket. Végül vannak, akik *rájönnek arra, hogy úgy képviselik a gyerek érdekét a legjobban, ha szervezkednek, összefognak egymással és másokkal*. A kapcsolat szü-

letése, a közös beszélgetések összekovácsolják őket, jól érzik magukat együtt, megbeszélik problémáikat, barátkoznak, kölcsönösen segítenek.

Az egyik, szakemberként sérültekkel dolgozó szülő elmondta: neki rengeteget segített, hogy naponta találkozik hasonló sorsú emberekkel. Érzékeli, hogy a saját gyermekéhez viszonyítva mennyivel súlyosabb esetek is vannak. Sérült kislánya révén talált rá az intézetre, a munkájára és a segítő barátokra. *Anyaként is sokat fejlődött: nincs egyedül, van tanácsadás, segíthet; adhat és kaphat.* Pozitív változásokat figyelt meg magán: tud figyelni másokra, megértette, hogy szervezkedni kell, meg tudja fogalmazni a problémáit, mer megszólalni, és mások figyelnek rá. Észrevette, hogy nem hatástalan, ha elkezdik intézni a dolgaikat. Három hónapra elment Hollandiába is, hogy tanuljon. Eközben férje és rokonsága vigyázott a kislányra. Feltöltődve jött haza, de nagyon hiányzott neki a család. Ő is járja az iskolákat, és beszél beteg kislányáról. Ez eleinte nem volt könnyű, de szeretné, ha értenék az épek, hogy a sérültek furcsa viselkedésének oka van. Sokat tanult ebből is és örül, mert a gyerekek nem elutasítók. S talán jobban vigyáznak majd az épségükre.

Összességében sokszínűek a kísérletek az országban. Jellemző a politikai átmenetet kísérő általános bizonytalanság, amely rövid távon nem kedvez a sérültek helyzetének, de új lehetőségeket, a megszokottól eltérő megoldásokat is előrevetít. Szakmai tapasztalatom a rövid együttműködés során abban összegezhető, hogy mint általában a társadalomban, a szülői érdekérvényesítésben is a jobb helyzetű szülők vannak előnyben. Csak remélni lehet, hogy kiharcolt esélyeik a kedvezőtlenebb rétegek sérültjeit is segíthetik.

Irodalom

- Akadályozott értelmi fejlődés.* FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat 3. (szerk. Vekerdy Zsuzsanna). Debrecen, 1995.
- Aronson: *A társas lény.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Cohen: *A szubkultúrák általános elmélete.* In: *Ifjúságpszichológia* (szerk. Huszár T.–Sükösd M.). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Egészségkárosodás gyermekkorban.* FAMINFO Szülőkönyvtár sorozat 4. (szerk. Vekerdy Zsuzsanna). Debrecen, 1995.
- Kozma Tamás: *Hátrányos helyzet.* Tankönyvkiadó, 1978.
- Kötet az egészségkárosultakról. *Esély-füzetek*, 3. Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálat, Budapest, 1995. (Szerk. Lévai Katalin.)
- Laki László: *Az alacsony iskolázottság újratermelésének társadalmi körülményei Magyarországon.* TTI, 1988.
- Rendszerváltás és ifjúság.* MTA Politikatudományok Intézete, 1992.

Szász Anna

Prostitúcióról – sztereotípiák nélkül

A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodája és az Egyenlő Esélyek Titkársága az 1997–1998-as évadban is megrendezi az immár hagyományos Nők a társadalomban: esélyegyenlőség című vitafórumát. Az idei őszi első összejövetelét szeptember 17-én A prostitúció Magyarországon: az új törvény elé címmel rendezték meg. Dalos Rimma, az alapítvány munkatársa bevezetésként a *tárgy* kettős aktualitására utalt. Egyrészt e súlyos kérdéssel a közelmúltban foglalkozott a kormány, másrészt ezekben a szeptemberi napokban hazánkban tanácskozott a FEDIP (Európai Szövetség a Prostitúció Leküzdéséért) végrehajtó bizottsága, hogy előkészítse a november 29-ei budapesti konferenciát. Ez az első alkalom, hogy a szervezet képviselői Kelet-Közép-Európában tanácskoznak.

Ines Fontenher a szövetség elnöke, a fórum vendége Portugáliából érkezett, ő tartotta a bevezető előadást. A vitát Kiss Róbert, a Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkárságának osztályvezetője vezette. Felkért hozzászólók voltak: dr. Fehér Lenke jogász, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének főmunkatársa, valamint Betlen Anna szociológus, az Egyenlő Esélyek Titkárságának munkatársa. Kiss Róbert vitaindítójában arra szólította fel a jelenlévőket, hogy szakadjanak el a prostitúcióval kapcsolatos olyan sztereotípiáktól, mint például a *legősi*bb mesterség elnevezés, a múlt századi *romantikus szemlélet*, vagy a mai, tárgyilagossnak látszó felfogás, miszerint a prostitúció *szabad emberek szabad vállalkozása*. De a nyárspolgári *erkölcsi felháborodás* is elkerülendő. A jelenséget tágabb összefüggésben célszerű vizsgálni. Egyebek között: mi tartja életben? Kik a prostituáltak kliensei?

Ines Fontenher latinus hévvel, rendkívül meggyőzően cáfolta az, úgy látszik, széles körben elterjedt sztereotípiákat. Vannak, akik védelmezik az intézményt. Fotók jelennek meg bordélyházakról, amelyekben szemlátomást boldogok a nők. Azt is állítják, hogy van választási lehetőség, a nők szabadon döntenek arról, hogy a prostitúciót választják-e vagy sem. Könnyű kijelenteni, hogy a nőnek joga van a testéhez. Szabad választásról azonban szó sincs. A prostituáltak a legszegényebb rétegekből választódnak ki, gyakran már a gyerek-, illetve ifjúkorukban. Kényszerítik őket, kihasználják, szemé-

lyükben függnek a futtatóktól. A prostitúció mint üzletág hihetetlen hasznot hoz azoknak, akik működtetik. Egyre szorosabb a kapcsolat a lánykereskedelem és a kábítószer-kereskedelem között.

Arra kérdésre, hogy kik a prostituáltak kliensei, Ines Fontenher azt válaszolta, hogy köztük a társadalom minden rétege képviselve van. Végül hangsúlyozta: az államok aláírták a prostitúció és emberkereskedelem elleni egyezményt, elkötelezték magukat a prostitúció, a kihasználtság ellen, de az elvi deklaráción túl, a valóságban mindeddig nagyon kevés lépést tettek. Előadását azzal fejezte be, hogy lelkiismereti kérdés a prostitúcióra nemet mondani. A szövetségnek azok hangját kell közvetítenie, akik ellenzik az Európában kialakult helyzetet.

Dr. Fehér Lenke, aki éppen egy hasonló tárgyú, a közép-európai rendőrakadémián a vitafórummal egy időben zajló konferencián vett részt, a hazai és az európai prostitúcióval kapcsolatos tényekről számolt be. Ezen túlmenően a Kiút Egyesület elnökeként egy olyan szervezetről beszélt, amely a prostituáltakért, velük együttműködve dolgozik és célja, hogy kitörjenek a bűvös körből, hogy más életet tudjanak élni.

Ami az előbbi témát illeti, a prostitúció ma már nemcsak női, hanem emberi jogi probléma. A prostitúcióban nem speciálisan női, hanem emberi jogok sérülnek, tekintve, hogy a jelenben mindkét nembeli, gyermek- és ifjúkorú prostituáltakról kell beszélnünk. A világban kiterjedt és rendkívül jól szervezett emberkereskedelem folyik, szoros a kapcsolat a prostitúció, valamint a drog- és fegyverkereskedelem között.

A prostitúció hazai méreteiről nincsenek adataink. Magyarország ugyanis aláírta a New York-i Egyezményt (lásd keretes anyagunkat – *a szerk.*), amely kötelezi a feleket, hogy minden olyan törvényt, szabályzatot stb. helyezzenek törvényen kívül, „amely szerint a prostitúcióval foglalkozó, vagy azzal gyanúsított személyek különleges nyilvántartásba tartoznak magukat vétetni...” Ausztriában, ahol viszont regisztrálják őket, 6000 prostituáltat tartanak nyilván.

Egyébként Magyarországon annyiban speciális a helyzet, hogy bár csatlakoztunk a fent említett egyezményhez, 1993-ig a prostitúció bűncselekménynek minősült, azóta csak szabálysértés. Ténylegesen azonban nem sok ilyen eljárást folytattak le.

A két éve működő Kiút Egyesület, amelynek kezdeményezője Szilvia nővér (Teréz anya leányainak egyike), megkísérelte áttörni a burkot, amely a prostituáltakat körülveszi. Több esettanulmányt készítettek. Az ezekből kialakult kép azt mutatja, hogy nem alkotnak egységes csoportot, különbözőek az érdekeik is, aszerint, hogy elegáns környezetben dolgoznak-e, például masszázsszalonokban, vagy az utcán.

Legtöbbjükre érvényes viszont, hogy pályafutásuk érzelmi kapcsolattal kezdődik. Megkörményezi őket a már ebbe a körbe tartozó fiú. (Fehér Lenke ugyan nem említette, úgy gondolom azonban, hogy sejtjük, sőt talán tudjuk, kik azok és milyen okból, akik érzelmi deficitben szenvednek, akiket nagyon könnyű egy kis gyöngédséggel bármire rávenni.) Sokszor egy egész családot tart el egy-egy lány...

Csábítóak a hirdetések, amelyekben szó sincs prostitúcióról, modellt vagy

táncosnőt keresnek és hatalmas összegeket helyeznek kilátásba, itthon és külföldön. A külhoni munka természetszerűleg vonzóbb. A magyar lányok főként Hollandiába mennek, Németországba, Belgiumba. Külföldön nyelvtudás, hozzátartozók, barátok, helyi ismeretek nélkül különösen kiszolgáltatottak. A keresetük kétharmadát elszedik a futtatók. Nem ritka, hogy a lakás, ellátás fejében követelt térítés miatt adósrabszolgaság jön létre. Belgiumban, amely ma a kelet-európai lányok számára a legvonzóbb cél, prostitúcióellenes parlamenti bizottság alakult, így próbálnak a külföldieken segíteni. Fehér Lenke hangsúlyozta: a prostitúcióról beszélni kell! Az iskolai korosztályok körében felvilágosító tevékenységet kell végezni, szóban és írásban. Meg kell előzni a tragikus eseteket. Fel kell vétezni a fiatalokat, hogy képesek legyenek felelősen dönteni.

A Kiút Egyesülettel kapcsolatban megemlítette, hogy ebben tanácsadó és segítségnyújtó szolgálatokat végeznek. Az a tapasztalatuk, hogy az utcán dolgozó lányok vágnak arra, hogy beszélgessenek velük. Azoknak pedig, akik fel akarnak hagyni a jelenlegi foglalkozásukkal, civil szakmára való átképzéssel segítenek.

A következőkben Betlen Anna arra a kérdésre válaszolt, hogy vajon mit tud az állam a prostitúcióról mondani? Pontosabban, részben megelőlegezte a választ. A későbbi vita folyamán ugyanis többekben fölmerült, hogy az *államnak kötelessége* a prostitúciót a törvény eszközével visszaszorítani. A törvénykezés azonban egy jogállamban rendkívül nehéz, bonyolult probléma. Magyarországot kötik a New York-i Egyezményből származó kötelességek, illetve tilalmak, az egyezményt aláírók köréből azonban nem szabad kilépni. A törvényektől egyébként sem lehet gyors eredményt várni. Az állam feladata többértű. Meg kell ismerni a jelenséget. Kik a prostituáltak? Melyek a prostitúció előzményei? Kik a kliensek? Milyen igények éltetik? Terjeszteni kell egy egészségesebb felfogást. Sokkal nagyobb súlyt kell helyezni a megelőzésre a gyermekvédelemben, a szexuális felvilágosításra az iskolákban.

Az Egyenlő Esélyek Titkárságának irányításával létrejött egy 15 tagú munkacsoport, kialakították a fentieket tartalmazó közös álláspontjukat, és csatolták a készülő törvénytervezethez.

Ami tulajdonképpen a vitát illeti, a hozzászólók közül néhányan kifejezetten provokatív szándékokat árultak el, néhányan a jelen teljes meg nem értéséről tettek tanúságot, amikor az állam szigorát kérték számon. Elhangzott viszont két érdekes és lényegbevágó hozzászólás. Horváth Albert, a Magyar Cigányok Antifasiszta Egyesületének elnöke arról beszélt, hogy a prostituáltak között sok a roma származású, hogy a vizsgálataik szerint a prostitúció mögött elsősorban szociális problémák állnak, és hogy prostitúció ugyan korábban is volt, a jelenlegi mértékéért azonban a munkanélküliség a felelős.

A másik fontos megállapítás dr. S. Nemes Ilona filozófustól származik, aki a „Mi élteti a prostitúciót?” kérdésre a választ ekként fogalmazta meg: az, ami benne a káros. Az emberi kapcsolatok leegyszerűsítése.

Befejezésül egy szubjektív megjegyzés: számomra a vitafórum azt bizonyította, hogy a hazai prostitúció jórészt ismeretlen. Hiányoznak a tények,

adatok. Nem folytak szociológiai kutatások, illetve, ha itt-ott mégis, azok nem nyertek publicitást.

A feltett kérdésekre a vitafórum ugyan nem válaszolt, de legalábbis exponálta azokat. Továbbá némi ízelítőt adott a rendkívül differenciált hazai közgondolkodásról, amely a „bűnös az áldozat” felfogástól a mindenható államról ma is elevenen élő képzetekig terjed.

Úgy gondolom – és remélem, ezzel a folyóirat főszerkesztője is egyetért –, hogy a prostitúció bonyolult jelensége e rövid ismertetőnél mélyebb és alaposabb elemzést érdemel.

Kivonat az ENSZ Közgyűlés 1949. december 2-án kelt 317/IV. számú határozatából

A New York-i Egyezményként ismert okirat eredeti címe: *„Egyezmény az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomásáról.”*

A Bevezetés első bekezdése így szól: „Figyelembe véve, hogy a prostitúció és az azt kísérő rossz, a prostitúció céljait szolgáló emberkereskedés az emberi személy méltóságával és értékével összeegyeztethetetlen és veszélyezteti az egyén, a család és a társadalom jólétét...” A további bekezdések felsorolják a vonatkozó nemzetközi szerződéseket, melyek következtében „szerződő felek az alábbiakban egyeztek meg: ...”

Az Egyezmény 28 cikkben határozza meg a részes felek – az egyezményt aláíró államok – kötelelességeit. Egyebek közt, hogy „mindazokat megbüntetik, akik más személy kéjelgésének kielégítésére: 1) prostitúció céljára megkerítene, rábírnak vagy elcsábítanak más személyt, akár annak beleegyezésével is;

2) más személy prostitúcióját kizsákmányolják, akár annak beleegyezésével is.” Részletesebben szabályozza az Egyezmény a prostitúciós bűncselekményekre vonatkozóan az államok közti kapcsolatokat (ítélkezés, kiadatás stb.), a ki-, illetve bevándorlóknak nyújtandó védelmet, különösen ha nőkről és gyerekekről van szó. Ugyancsak szabályozza az államok kötelelességeit: „...részes felek egyetértenek abban, hogy szociális, gazdasági, nevelési, egészségügyi szerveiken keresztül a prostitúció megelőzésére, valamint áldozatainak újrannevelésére és a normális életviszonyokba való beillesztésére alkalmas intézkedéseket tesznek”. A 6. cikket, amely a prostituáltak nyilvántartását tiltja, főntebb idéztük. Az Egyezmény azonban nem ítéli tehetetlenségre az államot. Például a 20. cikk szerint „A jelen Egyezményben részes felek kötelezik magukat, hogy – ha még nem tették volna meg – megteszik a munkaközvetítő irodák felügyeletére vonatkozó szükséges intézkedéseket, ...hogy elejét vegyék, miszerint a munkát keresők, különösen a nők és a gyermekek a prostitúció veszélyének legyenek kitéve.”

Az Egyezmény hatálybalépésének időpontja: 1951. július 25.

**„SAVE OUR FUTURE AND TALENT”
SEGÍTSD, ÓVD FOGYATÉKOS TÁRSADAT**

SOFT Tulip Foundation

Stichting ter Bevordering van de Geneeskundige
Zorg en Dienstverlening aan Gehandicapten
in Oost Centraal Europa

President: Prof. J. Katus, PhD

Oude Tempelaan 1
PB 3769 ZJ Soesterberg
Tel.: +31 346-352244
Fax: +31 346-351964

**SOFT Alapítvány
a Gyermekrehabilitációért**

A kuratórium elnöke: Dr. Vekerdy Zsuzsanna

4027 Debrecen
Ibolya u. 24.
Tel.: (52) 416-354, 432-180
Fax: (52) 416-354, 450-056
E-mail: softalap@mail.matav.hu

A Múlt és Jövő 97/3. szám tartalmából

Németek, zsidók, magyarok

- Vajda Mihály: *Szimbiózis és gyűlölet*
Heinrich Böll: *A drovei zsidók*
Jakov Katz: *Német zsidó felvilágosodás*
Leon Botstein: *Az antiszemitizmus kibontakozása*
(Karl Marx és Richard Wagner)
Bacsó Béla: *Szó és álom* (Paul Celanról)
Heller Ágnes: *Auschwitz a Gnózis árnyékában*
Susan Sontag: *A fasizmus bűvöletében*
Vilém Flusser levelei David Flusserhez
Randolph L. Braham: *A holocaust a náci csatlós államokban*
S. Nagy Katalin: „Az elfajzott művészet”-ről
Stromf Klára: *1700 magyar zsidó kényszermunkásnő*
építette a frankfurti repülőtér

Johann Peter Hebel és Tadeusz Borowski prózái
Nelly Sachs, Paul Celan, Kántor Zsolt,
Mezei András, Uri Asaf és Szaid versei

A Múlt és Jövő 1997-ben megjelent könyvei:

Komlós Aladár:

A magyar zsidó szellem története a reformkortól a holocaustig (elfogyott)
Scheiber Sándor szerkesztésében: *A feliratoktól a felvilágosodásig*
(irodalmi szöveggyűjtemény) 1850 Ft

Heller Ágnes: *Az idegen*
(esszék) 1300 Ft

Bacskai Sándor: *Egy lépés Jeruzsálem felé*
(szociográfia) 1100 Ft

Patai József: *A Középső Kapu* 900 Ft
Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt*
(A magyar haszidizmus regénye) 1600 Ft

Sólem Áléhem: *Vándorcsillagok* második kiadás 1900 Ft

Előkészületben:

Hahn István: *Próféták forradalma*

Bacher Vilmos: *Szentírás és zsidó tudomány*

Heller Ágnes: *Reneszánsz ember* (második, átdolgozott kiadás)

Megrendelhető: 1525 Bp. 114. Pf: 10/55

Előfizethető: az ING Bank 11001005-02444004 számú számlaszámán

E számunk szerzői

Béres Csaba – szociológus
KLTE

Freeman, B. Richard – szociológus
San Francisco University

Katus József – szociológus
Hollandia

Mojzesné Székely Katalin – szociológus
KLTE

Szász Anna – újságíró
szellemi szabadfoglalkozású

Taylor-Gooby, P. – szociológus

Tausz Katalin – szociológus
ELTE

Vekerdy Zsuzsanna – orvos
SOFT Alapítvány, Debrecen
